

GLATZ FERENC

A Három nemzedék története a hetedik nemzedék szemével*

[Szekfű Gyuláról, hanyatlásról, liberalizmusról, asszimilációról,
Trianonról 1989-ben]

SZEKFŰ GYULA KÖNYVE A RENDSZERVÁLTÁS SODRÁBAN

1989. februárban kelt sorok: A „szőnyeg alá söprés” politikája, az „agyonhallgatás” értelmiségi magatartásformája érthető, magyarázható, de nem fogadható el akkor, amikor „felszakadnak az erőszakkal visszaszorított, de őszintén soha nem elemzett közgondolkodásbeli reflexek... Az egyéneknek maguknak kell tisztáznuk a maguk helyzetét a közösségben...” „A hetedik nemzedék néha úgy érzi, valahol az 1948 előtti állapotoknál tartunk”, ahogy nemzedékem egyik tagjaként mondtam: a mai – azaz 1989. évi – rendszer alapjai még a sztálini proletárdiktatúra elveire épülnek. Amelyet Magyarországon 1948-ban vezettek be, s amelyet 1953 óta javítottak, majd 1963 után reformáltak ugyan, de amelyik ma már életképtelen, ahogy írtam, „alapjaiban recseg”. 1989 telén ezzel indokoltam magamnak és volt tanítványaimnak – akik éppen könyvkiadással is foglalkoztak – a Három nemzedék újrakiadásának értelmét.

1987: Szekfű-sorozat

Egy évvel korábban – 1987–1988 telén – kezdte frissen alapított kiadójuk a Szekfű-művek újrakiadását. Arra hivatkoztak: az átalakuló korban a kiadásnak talán nagyobb társadalmi haszna van, mint a csak-kutatásnak vagy a formális oktatásnak. – Jólesett természetesen, hogy hivatkoztak sok évvel korábbi historiográfiai óráimra, ott hallott elvekre: az „egyenlő mércével mérés” követelményére, a nyilvánosság és a közbeszéd formálásának értelmére. Előszóra – előszavakra – kértek mint volt tanárukat. Megtisztelő. Azután sorrendiségről beszélünk.

Fontolgattuk: kezdjük a sorozatot a Három nemzedékkel. Biztos könyvsiker. És biztos értelmiségi-politikai viták – tettem hozzá én. No nem Szekfű személye és nem a polgári történetírói örökség leporolása miatt. Hozzá tették: ezen már túl vagyunk. Hiszen az 1945 előtti kultúrpolitikában vezető szerepet játszott történetírók örökségének beemelése a tudományba lényegében már megtörtént. Jobban, mint a szépirodalom

* A Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Maecenas, Bp., 1989. (február) c. kötetben (I–XXXVIII.) a fentebbi cím alatt közreadott Előszó változatlan szövege. A tanulmány sem folyóiratban, sem tanulmánykötetben eddig nem jelent meg.

esetében. Klebelsberget újraértékelte a szakma már 1969–1970-ben, és túl vagyunk a Szekfű-rehabilitáción. 1983-ban már az Akadémián ünnepeltük születésének 100. évfordulóját, előtte, még 1978-ban Domanovszkyról, majd 1987-ben Hajnalról is felolvasóülés volt szintén országos fórumon, az Akadémián, a Történelmi Társulatban. Sőt a pesti egyetemen a historiográfiai vizsgairadalomban kötelező lett a háborús bűnösként életfogytiglanra ítélt Hómant is olvasni, amióta – 1970 óta – bizonyítást nyert, hogy a népbíróság egyik vádja, miszerint Hóman együttműködött a szélsőjobbal, nem állja meg a helyét. Felmondták az 1980-as évek historiográfiai előadásainak emlékeit. A viták, mondtam én – ők még az esetleges cenzúra-konfliktust is emlegették, hiszen a Három nemzedék az 1945-ben betiltott művek között szerepelt –, nos, a viták a műről és nem a személyről fognak szólni. És olyan témákról, amelyekkel nem nézett szembe még a hazai történetírás. Amelyeket – éppen a még jelen lévő túlélők idősebb generációinak érzékenysége miatt – az előttünk járó korosztályok mint a „forró krumplit” kerültek, és amelyekbe beleharapni, bennünket, 40-eseket is óvtak. A hetedik generáció tagjait. Emlegettük – a többedik konyak után, én bort, fiatal barátaim konyakot kóstolgattak – a várható indulatkitörések témáit: bizonyára haragrohámok a zsidókérdésről, asszimilációról, Trianon és a forradalmak viszonyáról, katolicizmusról. Felerősödik nemcsak az 1945 előtti szenvedésekből táplálkozó indulat a túlélőkben, vagy éppen gyűlölet a régi történetírás, mindenekelőtt Szekfű iránt, hiszen a Három nemzedék 1920-ban a mozgalmi antiszemitizmus egyik kedvenc idézett olvasmánya volt, de felerősödik majd a jelen rendszer sztálinista alapdogmáihoz ragaszkodók hangja. És érveket kapnak éppen a rendszeren belüli reformerők ellen: a könyv kiadására mutogatva, hová vezet a „liberalizálódás”... Ezután a századelő társadalmi konfliktusai feldolgozatlanságának három okáról beszéltem. Első akadály: a szovjet megszállás. Ez azt a benyomást keltette a háborús vesztes rétegekben, hogy ők a szovjet rendszer, nem pedig egy világháborús vereség áldozatai. Második ok: a sztálini rendszer. Ez a rendszer nem adott fórumokat az őszinte vitákra, akár az 1945 előtti tévelygések őszinte kibeszélésére, ha kell, a tévedések tudomásulvételére. A konfliktusok feldolgozatlanságának harmadik oka, mondtam: a Szekfű által is annyiszor emlegetett hiányos magyar értelmiségi magatartásforma, abban az önkritika hiánya. Amely nélkül nincs önjobbítás. Marad a mindig másra mutogatás. Egyik oldalon, másik oldalon.

Halasztottuk így, 1987–1988 telén, a Három nemzedék kiadását. A sorozatot A magyar állam életrajzával kezdték. (Meg is jelent 1988-ban, és kezdtük előkészíteni Hóman Bálint és Szekfű Gyula monumentális összefoglalójának, a Magyar történetnek az újrakiadását, amelyet személyes ügyemnek is tekintettem...)

1989. február: mégis a Három nemzedék

Azután mégis a Három nemzedék került sorra. Egy évvel később már én javasoltam. Tegyük félre a szobapolitizálást, kísérreljük meg.

1989. februárt írtunk. A szovjetrendszer közeli összeomlására semmi világpolitikai jel nem utalt, de a magyarországi felszabadulásra és egy demokratikus átalakulásra – akár a finnlandizációra vagy Ausztria-követésre – mi, történészek már célként gondoltuk.

tunk. Mégis: a világpolitikai csillagjólásoknál fontosabbnak tartottam a kelet-közép-európai – mindenekelőtt a Kárpát-medencében élő – társadalom évszázados konfliktusainak feloldását. És természetesen a magyar nemzet belüli szociális-tömeglélektani feszültségek feloldását. Találgatni a világpolitikai „lehetőségeket” – politizáló embereknek való, kétségtelenül érdekes foglalatosság. Oldani a szociális-tömeglelki feszültségeket – az „szükség”, értelmiségieknek szabott feladat. Hiszen ez utóbbi mindenféle kibontakozás feltétele...

1989 tavaszán a Három nemzedék megjelentetése nagy könyvsiker volt. Az Előszóban – természetesen – nem maradhattam meg a mű keletkezéstörténeténél, egy pusztán historiográfiai tanulmány írásánál. Hanem – ha nekik, volt diákjaimnak előadott szándékomat követni akartam – úgy éreztem, vállalkoznom is kell, hogy a legtöbbet vitatott és legtöbbet elhallgatott kérdéskörökben szembesítsem Szekfűt és a magam álláspontját: Trianonról, liberalizmusról, hanyatlásról, zsidókérdésről, asszimilációról és természetesen a Szekfű utáni kor néhány alapkérdéséről: határokon túli kisebbségekről, proletárdiktatúráról (amit Szekfű – nyilván kényszerből, de – elfogadott később).

Az elmaradt „kibeszélés” és „önvizsgálat” szüksége, 2012

Most újraolvassuk a Három nemzedéket, egyetemi historiográfiai kurzusra készülve, s újraolvasom az 1989 februárjában írott Előszót, benne értékelésem Szekfű nemzedékéről, a zsidókérdésről, asszimilációról, Trianonról, nemzeti kérdésről. És gondolni kell mostani hallgatóimra is, akiknek az előadáson beszélnem kell arról is: vajon miért nem került sor 1989 után e kérdéskörök őszinte kibeszélésére a demokráciában? Amit oly fontosnak tartottam – és sokan gondoltuk így – 1989 tavaszán... Fel kell tenni az előadáson a kérdést mai diákjaimnak: vajon nem az őszinte kibeszélés elmaradásának következménye is az, ami ma történik Magyarországon? És ezért igenis szerencsés jelenség, hogy az ő korosztályuk körében is oly erővel törnek a felszínre az 1945-ben, majd 1949-ben „szőnyeg alá söpört” és 1989 után féloldalasan megbeszélt, sőt agyonhallgatott egyes véleményvonulatok – ma azt mondják, narratívák – és érvrendszerek. Lehet, hogy a képzett történész szemében ezek az érvelések 1945 előtti történelmünkről „csacskaságokként” jelennek meg. De. Én úgy gondolom: ezek joggal várnak megbeszélésre a szakma részéről. Szakma és legszélesebb közönség között. Nem utolsósorban fiatal és idősebb generációk között.

Nem tagadjuk, így érvelve önmagunknak és diákjainknak, nemcsak a múltra, hanem a jövőre is gondolunk. Reményünk: e múltbéli problémák kibeszélése után lesz majd ereje a társadalomnak arra, hogy nemcsak múltunk, hanem napjaink új konfliktusairól is legalább ilyen hangosan beszéljen, mint a múltban fel nem oldottokról. Soroljuk – majd holnapi egyetemi előadásunkon is a témákat: ember és környezet, migrációs és szociális konfliktusok, a planetáris és lokális-nemzeti szempontok összehangolásának igénye és így tovább. Amely feszültségek azért is törnek eruptív módon a napi élet felszínére, mert történelmi kifejlődésük korábbi szakaszában azokra nem figyeltek fel. Amely figyelés történelmi feladat... lenne... A Három nemzedék újraolvasása erre is figyelmeztet.

Ezért is talán nem érdektelen a Három nemzedék bevezetőjeként „eltemetett” szöveget szakfolyóiratban újra közreadni. (Eltemetettnek tudtuk már írásakor is, hiszen az Előszó írója tudja, hogy a könyvet nem az Előszó miatt vásárolják vagy veszik kézbe. Hozzátehetjük: a gyors nyomdai munka eredményeként az előszót – véletlenül – a kötet végére, ráadásul fordítva kötötték.) – A tanulmányt változatlanul közöljük. Ahogy akkori tényismeretünk és tapasztalatunk birtokában az elmúlt másfél száz év fejlődését láttuk.

2012. május 16.

A Bécsből Pestre vezető országúton nyugodt a tempó. Szombat délelőtt, az osztrákok lefutottak Sopronig, Győrig, netán Budapestig. Lehet a volán mellől újra és újra körülnézni. A szembeforgalom viszont folyamatos. Magyar autók ezrei. Majd Nickelsdorf határközség felé már tízezrekről beszélünk. A kocsik java rozzant, tömegével technikai matuzsálemek, kétüteműek. Az útszéli, még levél nélküli bokrokból gyakran kandikál ki mezíten ülep; közöttük magukat már nem is szégyenlő nők. Bécsben nehéz közcéct találni, az áruházban tudni kellene a nyelvet, no és netán fizetni. Néhány óra múlva ellepik a Mariahilferstrassét, különösen a mellékutca „Magyarul beszélünk” feliratú kereskedéseit. Leromlott autókban üldögélve fogyasztják az otthonról hozott hideg rántott húst, s gyermekeiket – kik a „nyugati kultúra” ránk bocsátott bővli „receptjei” szerint toprongyosan öltözöttek, agyonviselt sportcipőben, ápolatlan hajjal – szégyenkezve rendezgetik.

A „magyar” kultúra – elmúlt négy évtizedünk – a mindennapok szintjén találkozik az „osztrákkal”. A Nyugatot sokat járt értelmiségi szülő nyugtatja gyermekét: nem, ne vonjon le következtetést e kép alapján a magyarság „nemzeti tulajdonságairól”. Amit az apa csodálatosnak hisz, a fejlődés mutatójának, mondván: valahogy végre el kell kezdődnie az elzártság feloldásának, azt a fiú szégyennek, „történelmi hanyatlásunk” mutatójának látja. Nem tudja értékelni, mit jelent a „nénikéknek”, „bácsikáknak” az idegen világ megbámulhatása, s hogy eltűnik lassan a szocialista országok egyik legvisszataszítóbb embertípusa: a zoknik, alsónadrágok között turkáló vámtisztviselő...

„Hanyatlás”? „Nemzeti tulajdonságok”?

Szekfű Gyula könyvéhez, a *Három nemzedék*hez kellene előszót írni. A dualizmus kori, az 1918 előtti „hanyatlás”, a „magyar nemzeti tulajdonságok” régi kézikönyvéhez.

E sorok szerzője sokáig elhárította megírását. Nem kívánt részes lenni még csak véletlenül sem abban, hogy elfogultságokat, előítéleteket kelthető szövegek kerüljenek a mai fiatalság széles köreinek kezébe. Ez a bécsi útszakasz meggyőzte. Szembe kell nézni azzal: mikor s mennyiben volt hanyatlás az újkori magyar történelem? Milyenek is mai „nemzeti tulajdonságaink”?

És hazajöve elvállalta az előszó írását, barátai rábeszélésére. Mert szembe kell nézni azzal is: a *Három nemzedék* és hasonló szövegek nélkül is jelen vannak

a nemzeti, etnikai előítéletek társadalmunkban. Most a „demokratizálódás”-sal, a vélemények szabad kinyilvánításával szükségszerűen törtek elő a nem óhajtott reflexek is a társadalomból. És segíti ezt egyik-másik környező állammal kialakuló ellenségeskedésünk fellángolása is, amelynek pernyéje visszahull – érdemtelenül – a szomszédos népekre is. Jogos nemzeti érzésünk kiélésének visszaszorítása a szomszédok érzékenységre hivatkozva, nemzeti hagyományaink értékrendjének torzulásai görcsös idegességet, értelmetlenül idegenellenes indulatokat is kiváltott a társadalomból. Mintegy visszacsapásként. Egy út van csak az elfogultságok maradványainak magunkból való kiszorítására: szembenézni a mégannyira tévesnek tartott nézetekkel is. Új korszak köszönt ránk, amikor a meggyőzést fel kell hogy váltsa a meggyőződés. Jóról, rosszról egyaránt. Az értelmiséginek nem propagandistának kell lennie, hanem segítenie kell abban, hogy az egyének maguk alakíthassák ki meggyőződésüket. Nem könnyű feladat – Szekfű-katagóriát használva – a „hetedik nemzedék” számára.

*

Három nemzedék és ami utána következik cím alatt két könyvet kap kézbe az olvasó. Az egyik végére 1920-ban, a másik végére 1934-ben tett pontot szerzőjük, Szekfű Gyula. A kettő együtt száz esztendő magyar történelmét fogja át: az 1830-as évektől az 1930-as évekig. A polgári Európa kibontakozásától, benne a magyar reformmozgalommal, a nemzeti kibontakozás korától az európai faszizmus uralomra jutásának és magyarországi veszélyének koráig.

Egy konzervatív magyar polgár, a máig legnagyobb hatású magyar történetíró műve e két könyv. Az első 1920-ban, a történelmi államterület harmadára zsugorodásának hisztérikus, nemzethalált keltő tömeghangulatában és a bukott forradalom úgynevezett „bűneinek” harsogása idején, a keresztény középosztály jobboldali lapjaiban és magán-összejövetelein idézték és üdvözölték lelkesen. Kiolvasni vélték belőle a maguk forradalomellenességének és a rivális zsidó középosztály „idegen” voltának történelmi igazolását. (Más kérdés, hogy akiknek meg kellett volna sértődniük – a magyar dzsentriivadékoknak –, azok meg sem szólaltak.)

A második könyvet 1934-ben már a liberális, a nyugati polgári demokráciára tekintő, faszizmusellenes fiatal értelmiségiek vagy a faszizmus előretörésétől országukat és egyéni létüket is féltő régi liberális középosztálybeliek üdvözölték, s idézték gondolatmenetét. Két egymástól elütő könyv: az egyik a fejlődésben mélypontjára jutott keresztény magyar polgárság hangulatát megfogalmazó szöveg. Szerzője is egyéni pályájának mélypontján áll. A másik könyv a konzervatív magyar polgárság első kiállása a faszizmus ellen, s szerzőjének első lépése a keresztény alapon szerveződő polgári antifaszizmus irányába... Szekfű katagóriáit használva: az első könyv a „negyedik nemzedék” pesszimista történelmi kritikája elődeiről, a második: kortörténelmi elemzés saját koráról. Valamelyes optimizmussal.

I.
Az első nemzedékek bírálata
(A *Három nemzedék* születéséről)

Szekfű Gyula, a negyedik nemzedék

Szekfű Gyula 1883. május 23-án született Székesfehérvárott.* A helyi cisztercita gimnázium elvégzése után (1900) a pesti bölcsészettudományi kar hallgatója, az Eötvös-kollégium tagja. 1904-ben először a Nemzeti Múzeum levéltára, majd az Országos Levéltár tisztviselője. Ebben a minőségében kerül 1908-ban Bécsbe, a közös Pénzügyminisztérium hatáskörébe tartozó és Thallóczy Lajos igazgatása alatt álló Hofkammerarchivba, majd 1910-ben II. osztályú fogalmazó minőségben az udvari levéltárhoz, a Haus-, Hof- und Staatsarchivhoz. 1913-ban jelenik meg *A száműzött Rákóczi*, 1916-ban, majd 1917-ben németül és magyarul *A magyar állam életrajza* című** könyve.

1919-ben, a Tanácsköztársaság idején kinevezik a pesti egyetemen a segédtudományi tanszék élére, amelyet nem foglal el. 1920-ban adják ki a *Három nemzedék* című munkáját, amely gyors egymásutánban háromszor jelenik meg. 1925-ben kinevezik a budapesti egyetemre az újkori magyar történelem tanárának. Közben elkészíti az *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez* (1926) című forráskiadványt.

1929-től jelennek meg a Hóman Bálinttal megosztva írott *Magyar történet* összefoglaló kötetei. Szekfű a 15. századtól, Mátyás korától írja a fejezeteket. 1925-től levelező, majd 1941-től rendes tagja az Akadémiának. 1930-ban Bartókkal és Kodállal együtt megkapja a Horthy-rendszer legmagasabb tudományos kitüntetését, a Corvin-koszorút. 1927-től a Bethlen István szerkesztőbizottsági elnökletével induló *Magyar Szemle* című folyóirat szerkesztője. 1939-ben megválnak a szerkesztéstől. 1938-ban tanulmányt ír a türelmes nemzetiségpolitika fontosságáról a Szent István-életrajzban. Tanulmánykötetet szerkeszt *Mi a magyar?* címmel (1939), melybe többek között Babits Mihály, Kodály Zoltán, Eckhardt Sándor írnak. Cikksorozatot jelentet meg a *Magyar Nemzet* hasábjain 1944-ig.

1941-ben a *Népszava* híres karácsonyi számának szerzői között találjuk. A Szálasi-hatalomátvétel után bujkál. 1945-ben rektorhelyettes a budapesti egyetemen, majd 1946 januárjától 1948 szeptemberéig moszkvai magyar követ. 1947-ben írja a *Forradalom után* című, majd 1952-ben az öreg Kossuthról szóló művét. Utolsó tanulmánya 1955-ben jelenik meg az értelmiség felszabadulás utáni „átállásáról”.

1953-tól – ekkor már mozgásra alig képes, beteg ember – országgyűlési képviselő, 1954-től az Elnöki Tanács tagja. 1955. június 29-én halt meg Budapesten.

* Szekfű Gyula pályájának ismertetését átveszem az 1983-ban tartott előadásomból.

** Reprintben hozzáférhető: ÁKV–Maccenas, Bp., 1988.

Szekfű Gyula generációja a magyar történelem legtöbb nemzeti-társadalmi megrázkódtatását megélt korosztálya volt. Fiatalkorukban Magyarország az akkori világ öt nagyhatalma egyikének volt egyik alkotóeleme, területileg a szűkebben vett Európa második legnagyobb országa. Felnőttkorukban még éltette őket a remény, hogy a revíziókkal visszanyerik mindazt az élet- és világbiztonságot, ami egy nagy, erős ország államfenntartó középosztályát korábban eltöltötte, majd öregkorukra, a második világháború után, tudomásul kellett venniük – Szekfű Gyula legalábbis tudomásul vette –, hogy Magyarország „csak egy szerény kis pontja [...] annak a varratnak, amely északról délre haladva összeköti egymással ezt a, szinte mondhatjuk, két világrészt”, azaz a Szovjetuniót és a nyugati polgári államok övezetét. (Kiemelés tőlem – G. F.) Ez a korosztály beleszületett a királyságba mint államformába, eltervezte a maga életpályáját az adminisztráció különböző lépcsőin, megtanulta a társadalmi érintkezés több évszázados etikettjét a Hofratok, az alkotmányosság világában, azután 1918–1919 hirtelen a köztársaságot, majd számukra a teljes felfordulást, a proletárdiktatúrát hozta. A rövid, reformokkal konszolidált időszakot – az 1920-as éveket – olyan kor váltotta fel, amelyben a fasiszta diktatúra szociális forradalmat, korporációkat, vezérelvet hangoztató frázisai, turulista diákok, fajelméleti téboly szabadult rájuk. Majd öregkorukra, egy újabb vesztett világháború után belenyugvás a köztársaságba, s életük végére megélték a proletárdiktatúra olyan formáját (1949), amelyik őket már feleslegesnek tekintette, s amelyikben már egyáltalán nem ismerték ki magukat. Olyan generáció tagja volt Szekfű Gyula, amelyik fiatalkora nagy élményének a polgári középosztály emelkedését érezte. Magabiztosságot adott számukra, hogy a modern polgári állami és kulturális igazgatás, a gazdasági adminisztráció kiépülése megkívánta a szakszerűen képzett hivatalnok-értelmiségi, tisztviselő réteg duzzadását, s hogy – jogosan vagy jogtalanul – az állam, a társadalmi érintkezés formáinak keretét adó, azt biztosító intézmény fenntartójának érezte magát. Természetes ellenfelének a monarchisztikus feudális államszerkezet vezető rétegét, az arisztokráciát, de még inkább a hivatalokat megszálló dzsentrit látta. A polgári köztársaságot 1918-ban még elfogadta, hiszen a vezető pozíciókban azokat találta jórészt, akikkel Abbáziában, Lomnicon vagy Herkulesfürdön együtt nyaralt, akikkel fiatalkorukban együtt zsúroztak. De a proletárdiktatúrát már az új konkurens, a zsidó középosztály és a korábban figyelemre sem méltatott munkásemberek egyoldalú diktatúrájának, a nemzet hagyományos energiái elpazarlásának tekintették. Meg kell élniük az állami adminisztráció összeomlása (1918) és a trianoni béke (1920) után a megkisebbedett országba hazaáramló polgári hivatalnok-értelmiségi réteg tönkremenetelét, majd az 1930-as években az új szociális programokat, mindenekelőtt a parasztság feltörekvését, 1945, illetve 1948 után a régi keresztény középosztály végleges és drasztikus kiszorulását az állami életből.

A liberális állam szociális reformja, 1918 ősze

Szekfű Gyula 1918 novemberében, az osztrák és a magyar köztársaság kikiáltásának napjaiban Bécsben él. 32 éves, udvari levéltárosként „közösügyis” – azaz sem osztrák, sem magyar alárendeltségű tisztviselő. A levéltárat az új fejlemények foglalkoztatják. Részben, mint közös intézményt, a volt Monarchia területén létrejövő vagy abból részesező államok (Magyarország, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, Csehszlovákia, Lengyelország, Románia, sőt Olaszország is) követelik likvidációját, azaz felosztását. Évekig tartó huzavona indul meg az osztozkodó államok között. Ugyanakkor – s ez a másik új fejlemény – szűk körű bizottság alakul a levéltárban, melynek egyik feladata a levéltárat megnyitni – a baloldali forradalmi szellemnek megfelelően – a tudományos kutatás számára 1894-ig. Vezetője a radikális szociáldemokrata, L. Hartmann, egyik első számú munkatársa Szekfű Gyula. Levelei is arról tanúskodnak, hogy a fiatal tisztviselő beleilleszkedik a királyság, illetve a császárság fölbomlása közben a fiataloknak új utakat kínáló politikai helyzetbe.

A budapesti őszirózsás forradalom, a polgári szabadságjogok meghirdetése, a királysághoz kötődő feudális nemesi kiváltságokkal való végleges szakítás összekapcsolódik a Habsburgok nélkül kedvezően megköthető béke reményével. Most, 1918 őszén, Bécsből nézve, a történeti állam szétesése még nem tűnik eldöntöttnek. Igaz, az antanthatalmak már 1916-tól támogatták a történeti Magyarország területén élő népek elszakadási törekvéseit és így egy németellenes államalakulat-hálózat kiépítését a némettség hátában. De lent Pesten a köztársaság kormányzata, személy szerint Jászi Oszkár még egyezkedni próbál a nemzetiségekkel. Erdély, a dél-magyarországi területek, valamint a Felvidék teljes elszakításának terve még csak cseh, román manipulációnak tűnik. Az év végére majd beteljesült valóság.

Lent Pesten Szekfű korosztálybarátai is ezekben a hetekben a forradalom áramával úsznak. Egyébként is jók a kapcsolatai a Pesten a forradalom hajtóerejének tekintett, elsősorban zsidó származású liberális értelmiségi körökkel. Igaz, úgy látszik, hogy „Hatvany Lajos és sógora, Jászi Oszkár a forradalom révén kívánnak hatalomra jutni”, de szívesen elvállalja, hogy Hatvany *Pesti Naplójának* egyik főmunkatársa legyen. Amikor még néhány hónappal korábban, a suttogó beszélgetésben kikezdték ezt a kört, mondván, hogy azok „nem jó magyarok”, hanem „zsidók”, meg is jegyezte fiatalkori barátjának írott levelében: „azok ugyanolyan jó magyarok”, mint mi. Igaz, hozzáteszi: talán csak egy hiányzik belőlük, a „történeti érzék” – tehetjük mi hozzá –, vagyis a történeti magyar középosztályokhoz kapcsolódó nemzeti hagyomány. Szekfű szavai Hatvany Lajoshoz – aki a forradalom győzelme után Szekfűt dicsérő cikket jelentet meg – 1918 novemberében: „Szívesen rendelkezésükre állok Önöknek az utolsó mentési akcióban: megmenteni e tönkrement országot a balkáni kultúrától.” Az őszirózsás forradalomtól – mint minden új mozgalomtól – a benne részt vevők más és más vágyak beteljesülését várták. És ahogy a forradalomban sokféle cél, elvárás talál-

kozott, úgy a régi, válságba jutott államot is különböző oldalról kritizálták tegnapi polgárai. Szekfű szempontjairól árulkodni ígérkezik most készülő munkája, az újkori magyar társadalomfejlődés rajza.

Már az 1916-ban írott könyv, *A magyar állam életrajza* utolsó fejezetében röviden összesűríti kifogásait a legújabb kori magyar államfejlődéssel szemben. Elismeri, hogy a modern állam, mivel a liberális elvek alapján fejlődött ki, biztosította az egyéneknek az emberi szabadságjogokat. De amikor szabadjára engedi az egyéni vállalkozókedvet, gazdagodást, ugyanakkor nem törődik a modern államot fenntartó polgári tisztviselői réteg érdekvédelmével. Márpedig a háború idején az infláció következtében az árak növekedésével az állami szolgálatban állók fizetése nem tarthatott lépést, hiszen a háborús kiadások magát az államháztartást is megviselték. Mindezzel a tendenciával egy időben – amit már Szekfű könyvében nem ír le – a liberális, a tőkét, a vállalkozást nem korlátozó állam előnyeit élvezik az államtól független, annak politikájával kötelezettséget nem vállaló, szabadfoglalkozású középosztálybeliek. És a háborús gazdaságon vagyonosodó nagytőke csak fokozza a szociális különbségeket. A liberális állam hiányossága – mondja Szekfű –: megalkotói azt hitték, hogy az egyéni szabadságjogok megadása mindent megold. De nem gondoltak a szociálpolitikára, a kapitalisztikus fejlődéssel együtt járó szegénység megsegítésére és általában a „kollektívumok” politikai védelmére. (Azért bírálja például a liberális államot, mert az nem képes tervszerű nemzetiségi politikára, mivel azt hitte, hogy az egyéni szabadságjogok megadása automatikusan megoldja a nemzetiségek problémáját is.)

Szekfű látja a polgárosultságban előttünk járó Ausztriát, ahol a polgári tisztviselőréteg már évtizedekkel korábban elfoglalta a társadalomban az őt megillető helyet. A tisztviselőcsaládok százezrei, a több száz éves múltra visszatekintő központosító Habsburg-adminisztráció kormány-, gazdasági és igazgatási hivatalnokai már a többedik generációt képviselik. Ők már követelik – és nem utolsósorban a bécsi politikai mozgalmakban – az állam szociális törődésének kiterjesztését, részben a jelentkező kapitalista fejlődéssel együtt járó városi szegény rétegek védelmére, részben pedig saját osztályukra. Szekfű első bécsi kutatási témái: a 16. században kiépülő, majd abszolutista elvek alapján működő Habsburg-adminisztráció története. Vagyis annak a szakszerű bürokráciának előtörténete, amely majd Európában a 19. század első felétől a polgári államban éli meg kibontakozását. Mint munkái, levelei vallanak erről, a hallgatag, visszavonuló fiatalember már ekkor az újkori európai és magyar fejlődésben a hivatalok, a tisztviselőréteg mindenkori államfenntartó szerepéről gondolkodik. Magyarországon mindez a 19. század második felétől a polgári államrendszer kiépülése idején kezdődik. És a 20. század elején Szekfű generációja az első, amelyik *e hivatalnoki réteg önálló érdekvédelmének* és – ha csendben is – *társadalmi vezető szerepének* megfogalmazására törekszik.

A könyv (*A magyar állam életrajza*) magyar kiadójának, Dick Manónak felkeltik figyelmét Szekfű fejtegetései a liberális magyar állam hiányairól. Megbízást ad a szerzőnek: dolgozza ki részletesebben a témát, az 1867 utáni újkori ma-

gyar fejlődés elemzését. A munkát azért is végzi szívesen, mert kilátásban van a pozsonyi jogakadémia történeti tanszéke, ahol újkori állam- és társadalomtörténetet kell majd előadnia. Tanszékhez jutni – minden korabeli társadalomtudós végső vágya volt. Ez az anyaggyűjtés – és ez a kiindulópont – képezi a későbbi szintézis, a *Három nemzedék* gondolati alaptöltését.

A proletárforradalom oldalvizein, 1919 tavasza

1919 tavaszán Bécs – nem utolsósorban a tisztviselői kar – mind határozottabban kezdi érezni a maga bőrén is a Monarchia felbomlásának kihatásait. Az új cseh politikai vezetés – a Monarchia felbontásának legradikálisabb előrehajtója – a közös javak szétoztásához, kedvező részesedéshez köti a szénszállítmányokat. Bizonytalan a hivatalban a fűtés, az energiaellátás. Gyorsul az infláció, akadozik az ellátás.

Székfű Gyula is koplal, mint levéltáros kollégái, és mint a bécsi köztisztviselői kar egésze. Leveleiben – átérezve a közalkalmazottak szűkölködését – állandó panasz az enivalóhiány, az infláció, a „liter bor” drágasága. Ő egyénileg enyhít valamennyit sorsán – mint volt kollégái mesélik erről. Még 1916-ban, amikor *A magyar állam életrajzát* írta (németül), egy kocsmai vörösborozás után józanító kávéra tértek be a bécsi magyar kolónia tagjai a Museumstrassén. Székfű ismét sokat ivott, kéziratát elvesztette. Mikor másnap a kávéházban izgatottan kereste szövegét, kiderült, hogy a kávéház fiatal tulajdonosnője éjszaka érdeklődéssel olvasgatta az otffejtett kéziratot. Az ismerkedésből tartós kapcsolat lett. A korán özvegyesre jutott, kétgyermekes asszony mind gyakrabban látta vendégül a már egyetemi tanárságra pályázó, harmincon túl, az agglegénykor küszöbén álló „doktor urat”. Az asszony és elhalt férje is zsidó származású volt. Míg a bécsi magyarok elárvult kolóniája, Károlyi Árpád, Eckhart Ferenc és a többiek, pokrócba burkolódzva ülnek az estéken, és a napi betevő falatot is (néha száraz kenyérről panaszkodnak) be kell hogy osszák, Székfű bécsi tartózkodását a következő szűkös években is gondoskodással veszi körül az erős karakterű, a szabadpiacról élő, napi üzleti ügyességével magát fenntartó zsidó középosztálybeli üzletasszony. (Aki azután, immáron feleségként Budapestre is vele jön 1925-ben.)

Pesten sem alakulnak – a körülményekhez képest – ellenére a dolgok. A Tanácsköztársaság kikiáltása után az őszi forradalom radikálisai a szociáldemokratákkal szövetségben a kormánypozíciókat is elfoglalták. Hajszolt ütemű változtatásaik tervében szerepel a történetiszemlélet átalakítása. Célul tűzik ki egy történeti kézikönyv elkészítését a „történelmi materializmus szellemében”. A szerzők közé az idősebbek közül a liberális történészek, a fiatal generációból Hóman Bálint és Székfű Gyula kerülnek. (Az előbbi a középkori, Székfű az újkori fejezetek szerzője.) A radikálisok amúgy is harcostársuknak érzik a bécsi levéltáros történészt. Emlékeznek még arra, hogy 1913–1916 között az ország egészét foglalkoztató történeti vitára került sor Székfű Gyula *A száműzött Rákóczi* című könyvéről.

Szekfű könyve annak idején, 1913-ban, az emigráns Rákóczi és környezete kiszolgáltatottságát állította középpontba. Az emigránsok elszakadását a hazai, magyar viszonyoktól. A Parlamentben a függetlenségi ellenzék a Rákóczi-könyvben Bécsből irányított „labanc”-támadást szimatolt. A politikailag felpiszkált sajtó Szekfűt úgy állította be, mint a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok emlékének, a magyar nemzet függetlenségi hagyományainak sárba tipróját. Sőt már a korabeli kritika is áthallásokat fedezett fel a műben Rákóczi és a függetlenségi mozgalmak nemrég elhunyt alakja, Kossuth emigrációs politikája között. A függetlenségi párti politika mellett mozgósult Szekfűvel szemben a protestáns függetlenségi kuruckultusz is. A országszerte megindult hajszában mindenekelőtt a vidéki dzsentripolitika fészkei jártak az élen. Volt, ahol nyilvánosan elégették a könyvet. Egyes helyeken még a kutyákat is „Szekfű”-ről nevezték el.

Az éveken át tartó vitát és meghurcoltatást a fiatal történész óriási lelki megrázkódtatásokkal élte át. A történetírást művelni a századelőn nemzeti hivatás. Nemzeti hagyományok tiprójának besorolódni – a hivatástudat elvesztésével ér fel. Egyéniségére, lelkialkatára egy életre meghatározó: hajlam a bizalmatlanságra az emberek iránt, a megrázkódtatások esetén a vallásossághoz menekülésre és nem utolsósorban a magányos borozásra, a túlérzékenységre. Egyéniségjegyekké rögzülések. Akadémiai barátain és volt professzorain kívül a politikai életben egyetlen erő állt mellé: a polgári radikálisok. Ők a Rákóczi-könyv szerzőjét társnak érezték a magyar feudalizmus maradványai és mindenekelőtt a vármegyei dzsentri elleni harcukban. (Arra már kevésbé figyelve, hogy Szekfű Gyula a vita során hogyan hátrál be egy konzervatív védőállásba, elhatárolván magát a radikálisoktól, és unos-untalan Széchenyi István emelkedett nemzeti gondolkodása örökösének mondva magát.)

Most, 1919 tavaszán a Tanácsköztársaság funkcionáriusai Szekfűt egyetemi tanszékre nevezik ki. Szekfű elfogadja a kinevezést. Tervbe veszik egy levéltárnokképző intézet tanáráként is. A készülő könyvet, az újkori magyar fejlődés történetét most már „az újkori kapitalizmus története”-ként kívánja megírni, s úgy, „hogy az szükség esetén egyetemi előadás is lehessen” (1919. július). Igazodás a koráramhoz. De ekkor már jönnek a hírek Pestről, hogy az új forradalmi kormányzat értelmiségi politikája, Fogarasival és Lukács Györggyel az élen, milyen türelmetlenül bánik a régi intelligenciával, s arról, hogy a diktatúra felfüggesztette az egyetemi autonómiát. A liberális demokrata zsidó polgárság olyan kiváló alakjai, mint Hatvany Lajos, sőt az emberi tisztaságáról és politikai emelkedettségéről nevezetes polgári radikális Jászi Oszkár is már hátat fordít az elmúlt év őszen még szövetséges forradalmár társaknak. De ugyanígy értetlenül és idegenkedve áll az új kultúrpolitikai vezetés törekvései előtt a régi Habsburg-államalakulatot polgárosítani, modernizálni akaró fiatal keresztény polgári tisztviselőréteg is Hóman Bálinttól Bartók Béláig. Szekfű, noha magában a bolsevizmust nem fogadja el, mégis él a kínálkozó lehetőséggel. Az egyetemi katedrát azonban nem foglalja el. Arra hivatkozik, hogy a bécsi levéltár megosztásánál rá nagy szükség van.

A forradalmi „bűnök” kritikája, megbánása, 1919 ősze

1919 őszen azután ismét nagyot fordul a világ. A Tanácsköztársaság végső politikai elgyengülésben és a nemzetközi katonai támadások keresztüzében augusztusban elbukik. És ugyanakkor most már látszik, hogy visszavonhatatlanul elbukik a történeti magyar állam is. A románok, csehek megszállta peremterületekről megkezdődik a magyar állam volt tisztviselői karának hazaáramlása.

Az ország peremterületén a századelőn kiépülő gazdasági és igazgatási apparátus létszáma fokozatosan felduzzadt. Az új bürokrácia az ország közepéből a peremvidékre húzódó magyar, illetve a peremvidék nem magyar származású, de a magyarsághoz asszimilálódó feltörekvő elemeiből került ki. Egzisztenciájuk alapja az államot működtető magyar nyelv és kapcsolódásuk a magyar nyelvi kultúrához. 1919-ben a leszakított peremvidégeket magukhoz ragadó új államok első intézkedései közé tartozott a régi tisztviselői garnitúra feleskettetése az új államra és az új államnyelv, a román, illetve a cseh és délszláv elfogadtatása. A történeti Magyarország összeomlásával a volt magyar állami adminisztráció létalapja látszott összeomlani. (A tisztviselői kar nagy része nem is bírta a nemzetiségek nyelvét.) A magyarországi középosztálybeli családok szinte mindegyikének voltak menekült rokonai az elszakított területekről. A társadalomban magát éppen emancipálni akaró réteg kapott halálos csapást. E társadalmi réteg felfogása szerint az állam feladata a nemzet céljainak kiteljesítése. Ők nemzeti szerepet töltenek be azzal, hogy az államapparátus működését biztosítják, nem függvényei egyik vagy másik pártnak, hanem pártok feletti nemzeti erő. Az őszirózsás forradalomtól természetesen azt várták, hogy a köztársaság képes lesz a nemzeti – és ezek között elsősorban a területi – érdekeket megvédeni. Az államrendszer minősítésének mércéje ezen érdekvédelem teljesítése. A forradalmak állama az ő felfogásuk szerint nem volt képes megvédeni az ország területi egységét. A Tanácsköztársaság, amelyik az ő szemükben szétzilálta a „hagyományos nemzeti” erőket, végül is hozzájárult ahhoz, hogy az állam területileg is összeomlott. Milyen út vezetett ide? Ki a felelős a területi szétesésért, a belső összeomlásért? 1919 őszen a konzervatív pesti sajtó ezekkel a kérdésekkel van tele...

Nem kísérhetjük nyomon a pesti utca hangulatát 1919 augusztusa és decembere között. Nincs terünk idézni a politikai broszúrák, programok lehangosabbjait, a keresztény alapon szerveződni akaró polgári pártok célkitűzéseit, amelyek 1918 őszen a köztársaságban még megtalálták helyüket, de a proletárdiktatúrában már csak az „internacionális munkásság” és főként a „zsidóság terrorját” látták. Akiknek programbroszúrái „a régi kiváltságosok világát” nem akarták vissza, de „a nem keresztények igáját” is elvetni hirdették. „Keresztény többség” vezető szerepét követelték, szociális gondoskodást, népbiztosítást, a népegészségügy, a lakásügy felkarolását és földosztást. A történeti államterület szétesése, az állam összeomlása mérhetetlenül felfokozta a tisztviselő középosztály politikai aktivitását és nem utolsósorban elkeseredését a középosztály másik szárnya, a magánszektorból élők ellen. Ahol a zsidóság volt hatalmas túlsúlyban. Mint ahogy arról sincs terünk értekezni: mennyire nem tudta sorait az első időben

rendezni a szétvert, sőt belső harcokban felőrlődött, részben emigrációba kényszerült progresszió sem. S hogy a zsidóságnak az a része, melynek a forradalomhoz netán semmi köze sem volt, hogyan reszketett félelmében a forradalmak „bűneire” hivatkozó antiszemita hecckampányoktól, vagy igyekezett kétségbeesetten bizonygatni, mennyi nemzeti, hazafias érdeme van a zsidóságnak, hogy méltánytalan őket a forradalmak miatt bűnbaknak állítani. A munkásság, a baloldali liberális polgárság és ugyanakkor a zsidó etnikum beépülése a nemzeti kultúrába, mely a századelőn felgyorsult, most, 1919 őszén megtorpant, a kortársak előtt véglegesen elakadni látszott...

1919 szeptemberében a budapesti egyetemen megindulnak az igazolások: a Tanácsköztársaság idején professzúrárt kapottakat eltávolítják az egyetemről. Szekfű Gyulát sem akarják igazolni. Neki ráadásul nemcsak a forradalmak elfogadása miatt kellett tartania, hanem 1918 előtti „kurucos” ellenfelei bosszújától is. Terjedelmes iratot készít 1919-es „bűneit” magyarázva: a történelmi materializmus kézikönyvet – mondja – úgysem írta volna meg történelmi materialista szellemben. Az egyetemi katedrát, igaz, elfogadta, de nem foglalta el. Egyébként is arról, hogy milyen „hazafias küldetést” teljesített ő Bécsben a levéltári szétválasztásoknál a magyar érdekek védelmében, Bethlen István gróftól kapott igazoló papírt. Megbánást helyettesítő önigazolások. A kétségbeesést fokozza az utolsó év egzisztenciális megrázkódtatássorozata: először (1918 novemberében) a közösügis tisztviselők állás nélkül maradnak, utána átveszi őket a külügy, közben meghíúsul a pozsonyi professzori állás, az új, immáron független magyar külügyminisztérium pedig csak addig tartja a levéltárosokat Bécsben, amíg a szétválasztás megtörténik (azaz néhány hónapig). Kétségbeesett levél haza: ha elveszti az egyetemi magántanárságot, „s ha most besoroznak Kun Béla cinkosai közé [...] levéltári állásomat sem tarthatom meg”. Ha ezt megteszik vele – mondja –, nem ír többé magyarul, s vándorbotot vesz a kezébe. Hisztérikus kifakadások. A világháború utáni válsághangulat egyik vallásosságba menekítő angol termékét olvassa: a *Krisztus világát*. Ilyen kis breviáriumra lenne szükség nemzeti hibáinkról – írja. Azután Széchenyit olvas: az ő elveiből, mondásaiból kell egy új nemzeti erkölcs bibliáját összeállítani. Lélektani tanulmány tárgyául kínáló eset: az író ember lelki megrázkódtatásai íráskényszert gerjesztenek. (A kis könyvecske: *Széchenyi igéi* nemzeti imádságoskönyvnek szánva jelenik majd meg 1921-ben.) Ugyanakkor a kétségbeesés napjaiban fogan a gondolat: „fogalomtisztázó füzetet” írni arról, „hogyan kerültünk be a bajba, és mi tulajdonképpen a bajunk”. Ez már a *Három nemzedék* kérdésfeltevése.

1919 októberében igazolják. Barátai, kik a forradalom idején ugyanúgy hivatalban maradtak, mint ő, segítenek. Óriási megkönnyebbülés. De néhány nap múlva leszavazzák az akadémiai tagválasztáson, pedig több korosztálytársa ugyanekkor bejut a „halhatatlanok” közé. Megújult energiával veszi kézbe az újkori magyar társadalomtörténethez készített anyaggyűjtését. Kiegészíti a friss olvasmányanyaggal, Széchenyivel. Decemberben hozzáfog a mű megírásához. Címe: *Nemzeti hanyatlásunk, történelmi tanulmány*. Ami később *Három nemzedék*re változik.

„Ez a könyv személyes élményem” – írja Szekfű 1920 júliusában a *Három nemzedék* első kiadásának Előszavában. Majd a magyarázat: „Abban a súlyos ínségben, melybe az 1918. októberi katasztrófa döntött bennünket, melynek nyomorát éppen mi, a magyar értelmiség érezzük legsúlyosabban: testünkön és lelkünkön [...] úgy éreztem másfél év óta, és úgy érzem ma is, hogy munkaerőmet és munkakedvemet fel nem találhatom, míg le nem számolok a hanyatlással, melynek végén ilyen katasztrófát kellett megélnünk, míg szemébe nem nézek azon erőknél, amelyek az egészséges fejlődés sorából kivették nemzetemet.” Arról Szekfű Gyula természetesen a nagyközönség előtt nem beszélt, hogy a „személyes élmény” valójában az 1918–1919. évek történéseivel való együtt menetelést jelentette. A forradalmak előtti konzervatív reformer, aki szociális intézkedéseket követel a liberális államtól 1916-ban, 1918 őszén már együtt halad a köztársasági mozgalommal, bízva, hogy az a nemzeti érdekek pillanatnyi legjobb védője. S noha a bolsevizmust mint világnézetet s mint államrendszert nem érzi magáénak, mégis – egzisztenciális okból – elfogadja a Tanácsköztársaságot. Eddig eljutni egy konzervatív polgárnak a századelőn – még ha diákkorában Anatole France volt is kedvenc olvasmánya – nagy lelki dilemmákkal járhatott együtt. S azután az összeomlás, mint láthattuk, nemcsak a „nemzeti”, az „állami” összeomlást jelentette, de egyúttal személyi tragédiásorozatot is.

Így érthető, hogy a *Három nemzedék* mai olvasói a könyv első fejezeteiben, a Széchenyiről szóló részekben, egy lelki békétlenségben élő írónak a tükrét fedezhetik fel. S magát Széchenyi személyét – melyre már a Szekfűt megelőző korosztály mint a józan polgárosulás hirdetőjére tekintett – a könyv első fejezetei transzcendentális régiókba emelik. De ez a személyes megrázkódtatássorozat magyarázza, hogy az 1917 óta készülő társadalomtörténeti műből egy „nemzet-erkölcsi” kézikönyv lesz, melynek alaptézise: a magyarság az „erkölcsi”, „lelki” dolog, azt nem lehet külsőségekkel (öltözködés, magyar nyelvhasználat) mérni. Bizonygatása is a maga nemzeti érzelmeinek, átélt magyarságának. Így szorul ki az erkölcsi alapokon nyugvó nemzeti szellemből a forradalmak hatására az internacionalista, a nemzeti-állami törekvésekkel magukat állítólag azonosítani nem tudó, nem asszimilálódott zsidóság és részben a szintén „lelkileg azonosulni nem tudó” svábság. (Feledve önmaga meggyőződését egy évvel korábról.) És marad ki – igaz, kezdettől – 1917-től fogva a nemzeti keretből teljes mértékben a munkás-ság. Az eredeti tervből, a liberális állam megreformálásának tervéből a liberális társadalmi erők és a forradalmakhoz vezető út kritikája lesz. És mintegy a forradalomtól személyi elhatárolódásként is így lesz a Tanácsköztársaság idején még az újkori kapitalizmus bírálataként megírni szándékozott könyvből a magyar hanyatlás újkori története. És lesz a „hanyatlás”, a „nemzeti erkölcs” hanyatlásának története. Igaz, megmarad a műben Szekfű régi meggyőződése – a mű egyik alaptéziseként –, a köznemesi társadalom, a dzsentri-kép bírálata. A dzsentrié, aki „nem kapaszkodott bele a kapitalizmus szekerébe”, átengedte azt az idegeneknek, mindenekelőtt a zsidóságnak. És így lesznek végül is a vidéki magyar köznemes hibái – melyeket már a reformkor kiemelkedő személyiségei Széchenyitől Petőfiig oly élesen támadtak – a bírált nemzeti alaphibák: hiúság, szalmatűz-lelkesedés, közretség, irigység.

II. A negyedik nemzedék önkritikája (A *Trianon óta* születése)

Gömbös és a „reformnemzedék” megjelenése, 1932

1933-ban, amikor Szekfű Gyula elhatározza a *Három nemzedék* folytatásának, az 1920-as évek történetének megírását, a magyar társadalomban a másfél évtizeddel korábbi, forradalom előtti hangulat látszik eluralkodni. Az elmúlt év októberében kormányra jutott Gömbös Gyula nemcsak azzal dicsekszik, hogy kabinetje korszakválasztó lesz a magyar történelemben, mivel először nincs arisztokrata a miniszterek között, de minden eddigi hazai parlamentáris hagyománnyal szemben 95 pontba szedett programot hirdet. S a program pontjai kiterjeszkednek a társas élet minden szférájára: gazdálkodás, kultúra, közműveltség, szociális kérdések, családi élet etc. Kormányzati politikai intézkedésekkel – tehát gazdaságon kívüli kényszer alkalmazásával – kíván a társadalom privát életzugaiba beleszúrni. Szekfűnek feltehetően tudomása van arról is, hogy volt legjobb barátja, Hóman Bálint néhányadmagával megbízást kapott a miniszterelnöktől egy tervezet kidolgozására: miként lehetne a magyar államrendszert „korszerű”, azaz korporatív alapon szervezett intézményrendszerré átalakítani. Amelyik erőszakkal – törvényekkel, rendeletekkel – beavatkozik a gazdaságba a munkásság, a parasztság érdekében, megfékezi a tőkét, átalakítja a törvényhozás és végrehajtás viszonyát, rendezi egy erős kormányzópart helyét az állam irányításában. Mint ahogy arra is figyel Szekfű, hirtelen milyen nagy tábora támadt Gömbösnek, a volt fajvédő vezérnek, különösen azon fiatalok köréből, akik a politikában, társadalmi életben most reméltek végre teret nyerni.

A kormány radikális szociális ígéretei különösen agrárkörökben vezetnek eredményre. A magyar parasztság első „saját értelmisége” most szerveződik az 1920–1930-as évek fordulóján. A pesti irodalmi társaságokban közszájon forog, hogy a népi írók „felesküdnék” Gömbösre, s hogy első találkozásjukon Illyés Gyula lelkesen mondta a miniszterelnöknek: ugyanazon cél vezet mindkettőjüket, a francia forradalom jelszavával mondva, az első fára fel kell húzni az arisztokratákat a püspökök beleire. Gyűlnek a táborba azok a fiatal értelmiségiek is, akik csalódtak az 1920-ban ígért szociális reformokban, így az igen mérsékelt földreformban, amely alig érintette a nagybirtok hatalmát. Aktivizálódnak azok, akik az új független államberendezés első éveiben szerettek volna pozíciókhoz jutni, de akik előtt az érvényesülést elvágta az 1922 utáni konszolidáció, melyben a vezetést átvették az 1918 előtről most újraéledő nagybirtokos–pénzarisztokrácia vezető szárnyai. Gyűlöletük célpontjai. Ráadásul az elmaradt érvényesülés után az 1929-ben kitört gazdasági válságban leginkább ők szenvedtek az értelmiségi munkanélküliségtől. Különösen a vidéki középosztály 30-40 évesei mozgolódnak, akik naponta érzékelik mind az agrárszegénység problémáját, mind pedig azt, hogy a jobbra arisztokrata vezetésű megyék (a főispánok) visszaszorítják a szociális forradalmat hirdető moz-

golódásaikat. A miniszterelnököt a „fiatalok” radikális leszámolásra ösztönzik a régi világ embereivel a kormányzópárton belül is. Hangadójuk Antal István államtitkár, a sajtóügyek irányítója, aki már az 1920-as évek végén a „negyedik nemzedéken belül” a világháborút járt és szenvedett korosztály szervezkedéseinek ideológusaként lép fel. Magukat mindinkább reformnemzedéknek nevezik, de valójában szociális forradalmat kívánnak felülről, a kézbe veendő államhatalom segítségével: a „klerikális–földbirtokos és nagytőkés uralkodó osztály” ellen. A minta az európai politika nagy szociális forradalmát meghirdető Olaszország, Mussolini fasiszta állama, majd Németország, ahol 1933. január 30-án a nemzetiszocialisták vezére, Hitler jutott a kancellári székbe, s az év folyamán már látszik, hogy Németországban nemcsak egyszerű kormányzati, de államrendszerbeli váltás is végbemegy. (Betiltják a parlamentben erős kommunista, majd a szociáldemokrata, végül minden polgári pártot, felosztatják a szakszervezeteket.) Gömbös és hívei nem is tagadják, hogy a „barna pogányság”, illetve az olasz fasizmus képezik európai tájékozódási pontjaikat. Szekfű félelemmel látja a politikai radikalizálódást...

Szekfű Gyula a konszolidáció ideológusa, 1920-as évek

1933-ban Szekfű már nagyon szorosan kötődik ahhoz a politikai és szellemi táborhoz Magyarországon, amelyiket a jobboldali szociális reformerek támadtak: a húszas évek konzervatívjaihoz, Bethlen István grófhoz, az 1931-ben megbukott miniszterelnökhöz, Magyarország első számú politikusához. Gömbös és a reformnemzedék mostani fő ellenlábasához. De szemben áll nemzedékén belül a nála fiatalabb értelmiségi korosztály eszményeivel is...

A *Három nemzedék* több kiadása után Szekfű Gyula az 1920-as évek elején a középosztály legtöbbet olvasott írói közé tartozik Magyarországon. A történelmi Magyarország szétesése, kiszakadásunk a Monarchiából a középosztály gondolkodásában nagy történelmi átértékelést igényel. A történelmi ideálok: a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok kultusza, az alkotmányos önállóság központi intézménye, az országgyűlés és az azt működtető feudális rendek története, amelyek aktuális indítékait a Monarchia két felének meg-megújuló ellentéteiből nyerte, pillanatok alatt történettudományos „érdektelen szakkérdésekké” súlyyodtak a közönség előtt. De ugyanígy értelmét veszítette a századelő közönség-érdeklődésre számot tartó másik tematikai csoportja, a „történelmi jog”; vagyis az, hogy a történelmi Magyarországon lakó népek közül ki mikor települt be először az országba, kinek van az ország adott részéhez az első foglalás jogából eredően több birtoklási alapja. A Habsburgok eltűntek, eltűntek a közjogi ellentétek, és leszakadtak az ország peremterületei. Az új nemzeti ideológiának, mint azt megfogalmazója, gróf Klebelsberg kultuszminiszter többször kifejtette: alkalmazkodni kell az új helyzethez.

Az 1920-as évek történelmi ideológiájában az átrendeződések kimutatása monográfiák, tanulmányok tárgyául kínálkozik. Itt csak utalás történhet az új tematikákra: a régi Magyarország bukásából levonható következtetés, hogy a

politikai konszolidáció nem lehet restauráció. Nem forradalomra, de reformra, mégpedig történelmi alapokon nyugvó, úgynevezett konzervatív reformra van szükség Magyarországon. Be kell emelni a parlamentarizmus politikájába az 1918 előtt kívül maradt parasztságot és a munkásságot is. Elkerülendő az egyszer már átélt szociális forradalmat. A nemzeti történelem tengelyéből kidobni a függetlenségi harcok kultuszát és a Habsburg-ellenes harcok hőseinek helyére az „építő” magyarokat, a reformkor hőseit, mindenekelőtt Széchenyit emelni. Az új Magyarország minden erejét a belső megerősödésre kell fordítani, hogy a feltámadás – a trianoni béke korrigálása – esetén Magyarország elég erős legyen ismét visszaszerezni területeit, s hogy az itteni népek között vezető szerepet tölthessen be. A nemzetiségi kérdésben elsősorban vizsgálendő: mi vezetett ahhoz, hogy a nem magyar népek 1918–1920-ban ismét szembefordultak a magyarsággal? Vajon igaz-e az az állítás, amelyet a nemzetiségek értelmiségi vezetői harsogtak, hogy ugyanis a magyarság rosszul bánt a vezetése alatt, vele egy országban élő nem magyar népekkel? Az új Magyarországnak mindenekelőtt középosztályát kell erősítenie. A nemesi előjogok Monarchiáját a forradalom az egyoldalú munkáspolitikával váltotta fel, de az államot fenntartó, az adminisztrációban működő, a „közértelmességet” biztosító értelmiségi-középosztály védtelen volt. A politikának az ő érdekeit kell elsősorban képviselnie. Az új politikai eszmék kifejtése a közgondolkodásban történeti átértékelést is kíván.

A kultuszminiszter, gróf Klebelsberg meggyőződése: az új politika szemléleti alapelveit a történettudomány segítségével s nem utolsósorban ütőképes, a közönség elé lépni tudó történészgarnitúra toborzásával lehet csak kimunkáltatni. Nagy pénzeket teremt elő – a legnagyobb infláció közepette – történettudományos forráskiadványok, monográfiasorozatok kiadására, személyesen fog hozzá a történettudomány átszervezéséhez. Ekkor kerülnek a „negyvenesek” – ahogy magukat nevezik – néhány év alatt kultúr- és tudománypolitikai pozíciókba: a művészettörténészek közül Hekler Antal, Gerevich Tibor, a germanista Gragger Róbert, az irodalomtörténész Horváth János, ez a fellendülés hoz közönséget, elismerést a zenében Bartóknak, Kodálynak, s a „kulcstudomány”, a történettudomány emberei között ekkor kerülnek a szakma (tanszékek, gyűjtemények, sorozatok) élére Domanovszky Sándor, Hóman Bálint és végül Szekfű Gyula. Csak végül Szekfű, mert 1919-es és 1919 utáni szereplése sokáig bizalmatlansággal tölti el a minisztert.

Szekfű mint bécsi levéltáros a gróf miniszter belső körének, a bécsi magyaroknak tagja. Egyik szervezője és éltetője a *Források Magyarország újabb kori történetéhez* című sorozatnak, amely kilókat nyomó kötetekben adja a 18–19. század történetét. Témái szorosan illeszkednek a konzervatív reform ideológiájának alaptéziseihez. A sorozaton belül hatalmas kötetekben kerülnek kritikai kiadásra Széchenyi István művei. Külön „osztályt” kap a nemzeti-nemzetiségi kérdés. Közöttük a horvát, a szerb, részben a felvidéki mozgalmak története az 1840–1849 közötti időszakból, a magyarság és nemzetiségek nagy összeütközésének korából. A kötetek végkicsengése: a magyarok igenis jól bántak a nem ma-

gyar népekkel, a hiba csak akkor kezdődött, amikor Bécs kijátszotta egymás ellen az itt élő népeket.

Szekfű külön kötetben dolgozza fel a magyar államnyelv történetét, kimutatva, hogy a magyar reformkor vezetői türelmes nemzetiségpolitikát vittek, s csak a liberalizmus hatására ütötte fel fejét egy sovén hangulat a magyar nemességben. Az újkori magyar államszervezet történetét a sorozat úgynevezett kormányzattörténeti osztálya dolgozza fel, igaz, az alapgondolat, a magyar hivatalnokszervezet és -osztály története háttérbe szorul, s helyette a Habsburg-kérdés mintegy átértékeléseként a magyar Habsburgok, a nádorok tevékenységének története kerekedik ki a kötetekből (Sándor Lipót, József nádor iratai). Mindehhez kapcsolódnak az 1849-es emigráció és a politikailag kevesebb jelentéshordozású török kori munkák. (Ez utóbbiak koncepcionális tervét is Szekfű dolgozza ki Klebelsberg számára, mint ahogy a *Fontes*-kötetekhez Bécsbe érkező hazai fiatal kutatók szakmai-levéltári összefogását is végzi. Eckhart Ferencsel vizsik a frissen létrehívott Bécsi Magyar Történeti Intézet adminisztrációját.)

Mégis Klebelsberg, a „Gróf” előtt – akinek liberális kapcsolatai közismertek, s akit a fajvédők, a szélsőjobb állandóan támad – nem tünteti fel jó színben a rendkívül sikeres bécsi levéltárost az, hogy neve politikai akciók során újból és újból felmerül. A külügyminisztérium vizsgálatot indít, s őt gyanúsítja, hogy az októbrista emigrációval netán kapcsolatban áll, s tőle szivároghattak ki hírek az emigrációba a titokban tartott nemzetiségtörténeti kutatásokról. Kitudódik, hogy szerződést kötött az 1918–1919-es emigráció történetének megírására (társszerzőként Mályusz Elemérrel), ami hirtelen nehezíteni látszik a konszolidációs kormánypolitika tárgyalásait az emigráció mérsékelt szárnyának hazaengedéséről; de zavarhatta a grófot – erről csak feltételezéseink vannak, forrásaink nem szólnak –, hogy a *Három nemzedéket* a magyar társadalom egy része nem olyan olvasmányként kezelte, amilyenek a szerző szánta: nemzetekölcsi önkritikaként, a hagyományos magyar uralkodó osztályok kritikájaként, hanem megtalálta benne azokat az oldalakat, fejezeteket, amelyeket a rivális zsidó középosztály ellen fordíthatott. Azokat a részeket, ahol Szekfű – igaz, alapjában a magyar dzsentrit bírálva, mert nem polgárosult – arról ír, hogy a zsidóság (és az idegenek) milyen nagy szerepet játszottak a kapitalizmus kialakulásában, s hogy az asszimilálatlan zsidóság csak külsőségekben megnyilvánuló magyarsága készítette elő a nemzetietlen (internacionális) forradalmat. Márpedig gróf Klebelsberg mellett, hogy egyénileg is távol állott az antiszemitizmustól, politikus volt, s mint kultúrpolitikusnak a költségvetésen kívüli tudományos-kulturális vállalkozásokhoz a pesti zsidó nagytőke adta a pénzt. És azt is pontosan tudta – mint a bethleni garnitúra tagjai általában –, hogy az antiszemita hecckampányok Magyarország külföldi megítélését rontják, s hogy a zsidó polgárság (nemcsak a nagytőke) nélkül gazdasági és politikai konszolidáció lehetetlen.

Az idő azonban nagy elrendező ez esetben is. Az öregek, a 60-70 évesek lassan használhatatlanná válnak egy dinamikus politika számára. Az átértékelő történetírást tőlük már nem lehet várni, és az új tudománypolitikai intézményrendszerben is legjobb esetben „elnökökként” szerepeltethetők. Így kerül – nem

utolsósorban a fiatalkori hűséges barát, Hóman Bálint tevékeny közreműködésével – Szekfű neve a budapesti tervezésekkor mindinkább előtérbe.

És elrendező az idő más tekintetben is: a közönség – természetesen nem a pesti zsidóság – már nem a *Három nemzedék* zsidóellenes oldalai alapján ítéli meg Szekfűt az 1920-as évek közepére, hanem kibontakozó történeti publicisztikája alapján. Szekfű ugyanis a középosztály folyóirataiban hallatlan éleslátással és makacs szorgalommal veszi sorra 1922–1925 között a társadalmat foglalkoztató kérdéseket: a Habsburg-tehertől megszabadult 1848–1849-es hagyományanyagot, Görgey szerepét; a trianoni bukáshoz vezető út politikusalakjait (Andrássyt, Tiszát); a trianoni összeomláshoz hasonlítható Mohács szerepét a magyar történelemben; Károlyi Mihály önéletírása kapcsán ismét a forradalmak tanulságait; immáron a *Három nemzedék*nél sokkal nagyobb megértéssel a zsidókérdést, elmarasztalva a hecckampányokat; a Trianon utáni helyzetben új megvilágításba kerülő erdélyi történelem és a 16–17. századi török–magyar kapcsolat kérdéseit. És figyelni természetesen, erős következtetéssel, a „nemzetfenntartó magyar keresztény középosztály sorsát...”

Ilyen előzmények után 1925-ben újra jelölik az akadémiai választásokon s az újkori magyar történelem katedrájára. Az Akadémián Hóman, az egyetemen Klebelsberg a nagy támogató. A siker teljes.

A Magyar Szemle szerkesztője

A következő évek, Szekfű életének alakulását mutató dátumok.

1926. Hozzákezdnek Hóman Bálinttal a *Magyar történet* megírásához, melynek bevallott célja a dualizmus kori történetírás alapelveinek átértékelése, valamint vezérkönyvet adni a magyar középosztály számára.

1927. Megalakul a Magyar Szemle Társaság, és megindítja „nemzetpolitikai folyóiratát”, a *Magyar Szemlét*. A társaság elnöke (és működtetője) Hóman Bálint, a folyóirat felelős szerkesztője Szekfű Gyula. A szerkesztőbizottság elnöke gróf Bethlen István. A néhány évvel ezelőtt még poros levéltári fasciculusok között napjait töltő Szekfű most a miniszterelnök nevével nyomtatott levélpapíron levelez, a legbefolyásosabb folyóirat nagy hatalmú szerkesztője, egyetemi tanár.

A társaság vezetésében a magyar zsidó nagytőke – tegyük hozzá: Szekfű szemével asszimilált – vezéralakjai: Kornfeld, Chorin. És a nagy hatalmú bankigazgató, Baranyai Lipót. A *Magyar Szemle* új képződmény a hazai szellemi életben, és jobban biztosítja a társadalomtudomány jelenlétét a politikában, mint az Akadémia, az egyetem vagy akár a szervező erők és főként pénz híján maradó tudományos társulatok. A Szemle Társaság dinamikus gazdaságpolitikával saját könyvsorozatot indít, hogy Hóman és Szekfű (no meg gróf Bethlen) nevével megnyerje magának a vásárlóképes középosztályt.

1928. Megjelennek a *Magyar történet* első kötetei, nagy közönségsikerrel és nagy vitákat váltva ki. Hóman és Szekfű terve: Kerényi Károlyt bevonva, a Szemle Társaságot maguk mögött tudva világtörténeti sorozatot szerkeszteni,

egyes részeit már tanítványaikkal íratva. (A sorozat az 1930-as évek elején el is készül.)

Az évtized végére a negyedik generációból a klebelsbergi garnitúra a konzervatív reform szellemében teljesen átveszi a hazai kultúrpolitika és szellemi élet irányítását. Szinte betetőzi kultúrpolitikai áttörésüket az 1931-ben elméleti összegzésként kiadott *A magyar történetírás új útjai* című kötet. (Szerkesztő: Hóman Bálint.) Benne a nemzedék szinte minden humán tudósa, zászlójukra a szellemtörténet jelszavát írva. A szellemtörténetét, amely az ő interpretálásukban nem más, mint a döntő emberi szubsztancia, az emberi szellem, értelem mindenkori történelemformáló erejének megmutatása. A történelem folyamán változó formában megjelenő mindenkori szellemiség az emberiség történelmének egyetlen igazi szintetizáló szempontja...

Konzervatív reform, szemben a jobboldali radikalizmussal, 1934

Alig bontakozott ki a szellemi életben az átértékelő ideológiai irányzat, amelyik az 1919 utáni Magyarország új eszményeinek megalapozását végzi el, alig melegszenek meg a szerkesztői, igazgatói, professzori székekben, megjelenik mögöttük – részben új hangokkal, programokkal, részben hatalomigénnyel – a „nemzedék fiatalabb korosztálya” (ahogy Szekfű nevezi őket). Szekfű maga indít vitát a fiatalságról a *Magyar Szemle*ben, amely az ellentéteket a felszínre hozza. A vita egyik kiindulópontja: a Szekfűnél néhány évvel fiatalabbak, a „lövészárók-korosztály” megítélése. Ezek panasza: kiszorultak az állásosztokodásból, egyetemi padokból mentek a harctérre, lemaradtak a külföldi ösztöndíjakról. Szekfű szemrehányása: műveltségük „szakadozott”, türelmetlenek, forradalmi hangokat ütnek meg, az erő kultuszának hódolnak, elfordulnak a keresztény erkölcs normáitól, s idegen mintáknak, a fasiszta Olaszországnak hódolnak... Szekfű vitaellenfele egy fiatal ügyvéd-újságíró, a már említett Antal István...

Nincs terünk e helyütt elmélyedni abban: a nemzedéken belüli összeütközés hogyan hatott Szekfű gondolkodására. Hogy még jó barátai közül is egyesek (például Hajnal István) ellene fordulnak, s Antal mellé állnak. S hogyan kezdődik meg éppen a *Magyar Szemle* ezen vitacikkei nyomán egy szembenállás szerveződése a fiatal, elsősorban protestáns-népies fiatal értelmiségben a „nagybirtokos-plutokrata kormányzathoz” közel álló folyóirattal és szerkesztőjével szemben. S miként lesz ez a tábor – a kezdő író Németh Lászlótól a már fiatal professzor Hajnal Istvánig bezáróan – egy új radikális szociális programot hirdető, sokirányú szellemi ellenzék alapja, amely ellenzékiek egyike Szekfűüket a nagybirtokos zsidó uralkodó osztály követőinek mondja, akik a hatalomra jutás kedvéért lemondtak a radikális reformokról. Akik beépülve a konszolidációba, megfeledkeznek a magyar társadalmat feszítő agrárszegénységről, s nem figyelnek oda, miként pusztul a nemzet „tartaléka”, az etnikailag magyar parasztság. Mások szembeszegülnek Szekfűékkel túlzott katolicizmusuk miatt. Nem is felekezeti kifogásokat emelnek elsősorban – noha ezek száma is jelentős –, hanem a

korábban általuk is támadott arisztokrácia védelméért morogják meg őket (mely a katolicizmus történelmi támasza volt). Szemrehányják, hogy a magyar történelem korábbi Habsburg-ellenes hagyományait kiszorítva műveltségünkben, egyöntetűen a katolicizmus hagyományaihoz, a Regnum Marianum eszméjéhez kötik újkori fejlődésünket, márpedig a Nyugat mennyire hálátlanul fizetett 1920-ban azért, hogy mi évszázadokon át „védőbástyái voltunk”. A Nyugattól elfordulás leg-radikálisabb követői felhánytorgatják: elhanyagoltuk népünkben a keleti (turáni) vonások kimutatását. De megfogalmazódik a szembeszegülés tudományelméleti alapon is: Szekfűék társadalomlátásának rendező elvét, a szellemtörténetet túl légiessnek mondják, és az új kritikusok a német (jobb- és baloldalon egyaránt) radikális szociológiát tartják a megfelelő új tudománynak, amelyik a 20. század nagy problémájának feloldását, az alsóbb néprétegek felemelkedését segítheti.

Szekfű először rezignáltan fogadja a támadásokat, dolgozik Bethlen Gáborról szóló monográfiáján, amely egy újabb csapás az 1918 előtti protestáns-kuruc eszményeket követő történetírássra (1929). De ez a mű egyben az utolsó darabja is a húszas évek átértékelő történetírásának. Az új idők a magyar szellemi életben új jegecesedési pontokra irányítják Szekfű figyelmét...

Jön a gazdasági világválság, s Szekfű maga is kénytelen belátni, hogy a konzolidáció nem oldotta meg a középosztály gondjait, egymás után írja a protekciós leveleket nagy hatalmú barátjának, Hóman Bálintnak állástalan tanítványai érdekében. Kénytelen belátni, hogy a parasztság, melynek ő már 1917-ben és 1920-ban a *Három nemzedék*ben is védelmet kívánt, gazdaságilag és emberanyagát tekintve is romlik, s hogy a parasztradikálisok, még ha őellene is szólhatnak, igazságot mondanak. Ugyanakkor látja, hogy a megoldatlan szociális feszítőerők miként hajtják a vizet a fenyegető szociális forradalom malmára. Csak most nem balra, mint 1919-ben, hanem jobbra szorítva a tömegeket. Félelmét a radikalizmustól növeli Hitler győzelme, majd Gömbös hatalomra kerülése, a fasiszmus előretörése Ausztriában. Barátja, Hóman ugyan a Gömbös-kormány tagja, de látja a reformnemzedék s az őt korábban is támadó Antal István és társai megerősödését a kormánypártban, látja Bethlen István belső ellenzékbe szorulását. A forradalom megelőzésére reformra van szükség, nemzeti alapon nyugvó, konzervatív reformra. Ez lesz az alapgondolata a trianoni Magyarországról szóló könyvnek. A második könyvnek.

Ez magyarázza, hogy Szekfű elfordul az 1920-as évek politikai eseményeitől, az annak idején éppen az ő cikkeiben, tanulmányaiban kifejlődött „neobarokk” eszményeitől. A szociális forradalom elkerülése érdekében reformokat sürget: megakadályozandó az agrárforradalmat, a földbirtokszerkezet gyökeres átalakítását, paraszti érdekvédelmet; gátat vetni a katolicizmust durván támadó hitleri fasiszmusnak, segíteni egy polgárosult reformegyház, korszerű vallásosság elmélyítését. Megakadályozni, hogy a proletarizálódott értelmiség és állástalanságra jutó keresztény középosztálybeli fiatalok a hitleri antiszemitizmus hatása alá kerüljenek. Homályosan körvonalazott antikapitalista politikát javasol, amelynek révén a zsidóság nem szövődne össze egyértelműen a kapitalizmussal; megakadályozná az újabb bevándorlásokat, s „tehermentesítené” a magyar műveltségű

zsidóság és a magyarság közti viszonyt egy keresztény államban. S miközben a zsidóság szemére hányja, hogy még inkább, mint a háború előtt, összeforrt az „idegen szellemű” kapitalizmussal, már határozottan fellép azok ellen, akik a német fajbiológia elvei alapján állnak. Az ötödik nemzedék, a huszonévesek gondolkodásának irányítói között a kiválókat kívánja bátorítani, a „kiművelteket”, akik elfordulnak a parasztromantikától, a modern irányzatok felé tájékozódnak, s nem turáni-szláv, hanem európai kultúrát akarnak Magyarországon. Tervszerűen ápolni a kapcsolatokat a trianoni határokon kívül rekedt, de szomszédságunkban élő magyarsággal. És végül „önelvű magyar fejlődést” ajánl, „reformkonzervatívizmust”, amely az új, a reform gondolata mellett sohasem szakad el a nemzeti hagyományoktól.

III.

A négy nemzedék után (Mai kérdések [1989])

Miután az olvasó átlapozta a *Három nemzedék* és a *Trianon óta* keletkezési körülményeinek vázolását, s netán elfogadja magyarázatunkat Szekfű e két művének megírásáról, joggal kérdezheti, hogyan értékeli a mai történetkutató a Szekfű-művekben tárgyalt kérdésköröket. És az sem volna jogtalan kíváncsiság, ha az iránt érdeklődne: vajon az ötödik és hatodik nemzedék hogyan minősítette az elmúlt évtizedekben Szekfű rajzát az újkori magyar fejlődésről: a negyedik nemzedék kritikáját az első három generációról, s végül a maga önkritikáját.

Az Előszó rövidsége készítető műfaj. S amúgy sem „divat” ma már a miénkétől eltérő felfogású szerzők műveit amolyan „kiigazító könyvjelzőkkel” ellátni. Az 1949 utáni történetírás – az ötödik és hatodik nemzedék – egyébként is oly sok mindent – elsősorban természetesen „rosszat” – elmondott már a *Három nemzedékről*, hogy a historiográfiai érdeklődésű olvasónak nyugodtan ajánlhatjuk a szakmonográfiákat. Akik pedig a mai történészek álláspontjára kíváncsiak az 1867–1930 közötti fejlődésünkről, fellapozhatják a *Magyarország története* című sorozatunk immáron a százezres példányszámhoz közelítő köteteit. Mégsem tudunk ellenállni a kísértésnek, hogy a Szekfű-könyvek újraolvasása közben kelt jegyzeteinkből, főként kérdőjeles mondatainkból ne illesszünk néhányat az előszóba. (Megjegyzések s kérdések ezek önmagunkhoz is a készülő, rövid, újkori történeti szintézishez, Magyarország 1867–1988 közötti történetéhez.)

Hanyatlás, de mikor: 1867, 1920, 1988?

Első megjegyzés a „hanyatlás”-ról. A magyar történetírás, immáron erős gazdaság- és társadalomtörténeti rész kutatások alapján bizonyította: Magyarország 1867–1918 közötti időszaka egyértelműen az emelkedés korszaka volt. Különösen a Szekfű által legélesebb hangon bírált harmadik nemzedék kora. Kevesen

vitatják ma már történészeink között, hogy Magyarország a 15. század óta ekkor került a legközelebb a fejlett nyugat-európai társadalmakhoz: akár az ország ipari, technikai, akár a mezőgazdaság, az út-, vasúthálózat, akár a közművelődés, a magas kultúra területeit nézzük. És ezt az emelkedést látjuk a mindennapi életben is – a munkás és paraszt szerszámkultúráján, a családi élet, az öltözködés, a viselkedéskultúra színvonal-emelkedésén.

Hanyatlani a hagyományos magyar középosztály hanyatlott, és Szekfű kritikája róluk máig találó. De Szekfű felfogásában a hagyományos nemzeti középosztály hanyatlása azonosult a nemzeti hanyatlással. Mint ahogy hanyatlott – pontosabban nem tartott lépést a korról – az államrendszer, de nem azért, mert a Szekfű szerint idegennek tekintett kapitalista erkölcsöket engedte terjedni, hanem éppen azért, mert nem modernizálta-demokratizálta a politikai rendszert az államban kialakult új társadalmi igényeknek megfelelően. S ezért következett be a forradalom. (Legalábbis így látjuk mi a hetedik nemzedék szemével, 1990-ben.)

A hanyatlásról szólva ma már a kérdést úgy is fogalmazhatja az olvasó: vajon az 1920 utáni Magyarország évei, a negyedik, ötödik, hatodik generáció műve elérte-e az 1918 előtti Magyarország szintjét? Vajon a mindenkori középosztályunk, köztük azok, akik a történeti műveket is írják, felteszik-e a kérdést: emelkedett vagy süllyedt 1910-hez képest a ma Bécsbe tartó egyszerű paraszt, munkás vagy kistisztviselő életvitele? Mikor álltunk közelebb a világszínvonalhoz: 1910-ben, 1948-ban, 1988-ban? Vajon nem egy fokozatos – hol lassúbb, hol gyorsabb ütemű – hanyatlásról, növekedő különbségről kell-e beszélnünk?

A negyedik nemzedék – Szekfű nemzedéke – még azt hitte, hogy a történeti Magyarország területének visszanyerése és egy szociális reformpolitika majd emelkedést hozhat. De a világháború szétfoszlatta a reményeket. S 1945 után? Az ötödik és hatodik nemzedék műveltebb, világhoz igazodó Magyarországot akaró csoportjával szemben az a messianisztikus, világot forgató réteg került fölénybe, amelyik őszintén szép, megálmodott elveivel egy sztálinista államrendszer kereteibe szorult, és így akarva-akaratlanul végrehajtója lett az államot, társadalmat a világtól elvágó politikának.

És e keretek szétbontása nélkül mindazok az emelkedésre tett erőfeszítések, amelyek az 1960–1980 közötti periódusban születtek, s melyek – a beépített téglát, az elfogyasztott kolbászt és bort tekintve – az egyén rendkívüli gazdagodását hozták, nem hozhatták magukkal az állam gazdagodását. (Legalábbis így látjuk ezt mi, a hetedik nemzedék szemével, 1990-ben.) S az állam szegénysége magával hozta a közműveltségi szint, a szakértelem, az emberi-biológiai környezet, az egészségügyi-technikai infrastruktúra stagnálását, hanyatlást a fejlett világhoz képest. Hol, miben s mekkora az elmaradás? Vajon az 1948–1980 között felnőtt középosztályt sújtotta jobban a provincializálódásunk, vagy pedig a – Szekfű által nem sok figyelemre méltatott – munkásosztály magasan kvalifikált rétegeinek (úgynevezett munkásarisztokrácia) szétverése és általában a szakszerűség lebecsülése volt erősebb előidézője mai válságunknak?

A liberalizmuskritika: piac és állam

Második megjegyzés: a liberalizmusról. Szekfű a liberalizmust társadalmilag a köznemességgel azonosítja, illetve annak hanyatló politikájával. Mi viszont a liberalizmus kiterjedésében – és a magyar vezető réteg „liberális politikájában” – az egyetlen lehetőséget látjuk a modern Magyarország megteremtéséhez. Ha nincs az egyéni szabadságjogokat érvényesítő liberalizmus például az etnikai-vallási téren, nincs a szabad bevándorlás a Monarchia különböző vidékeiről, elképzelhetetlen lett volna, hogy az 1867 után gyorsan növekvő kapitalista munkaerőpiac igényeit ki lehetett volna elégíteni. Sőt elképzelhetetlen lett volna a történeti Magyarországon belüli gyors munkaerő-vándorlás és így az ipari centrumok kialakulása.

Mi így látjuk: ha volt a magyar köznemesi, hagyományos vezető rétegnek érteke a politizálásban, s ha valamivel segítette a modern Magyarország megteremtését, akkor az éppen a liberális asszimiláció segítése volt. S ha volt igazán negatívuma a 20. század elején, akkor az a maga „tősgyökeres” (mert elfelejtette, hogy maga is nagyrészt „csak” asszimiláns) előjogaira hivatkozás volt.

A liberalizmus igazi haszna – s maguk az új liberális elemek a magyar gazdaságban, társadalomban – kívül maradt Szekfű vizsgálatán. Mi már úgy tesszük fel a kérdést: kik lettek volna itt a vasút, az iparigazgatás, a technikai, majd az egészségügyi, kereskedelmi, pénzügyi infrastruktúra egy generáció alatt sokszorozódó igényeinek kielégítői, ha a Kárpát-medencébe nem áramlanak be a morva, cseh, az osztrák–német vasutasok, a zsidó és német kereskedők, sörfőzők etc.?

Szekfű liberalizmuskritikáját már saját nemzedéke is erősen bírálta.

Az utóbbi negyven esztendőben pedig „közmondásos tévedéseként” emlegetik e felfogását, sőt mivel Szekfű a forradalom kritikáját összeköti a liberalizmuskritikával, egyenesen ezért nevezik „reakciónak”. (A magyarországi liberalizmus természetéről persze még hosszú ideig fognak vitatkozni történészeink...)

Arra azonban sajnos nem figyel fel túlságosan is ideológiákat kereső és követő történetírásunk, de politikai gondolkodásunk sem, hogy Szekfű liberalizmuskritikája a 20. századi államrendszerek egy nagyon is aktuálisnak maradt kérdését fogalmazza meg: vajon megteheti-e azt az állam, hogy a tőkének és a vállalkozásnak szabad utat engedve lemondjon az állami eszközökkel kiépítendő megfelelő szociál- és kultúrpolitikáról. Védve a közönségnek azon elemeit, amelyek a társadalom fenntartásához és működéséhez szükséges, de közvetlen profitot nem hozó szférákban tevékenykednek. Mindenekelőtt azokat, akik a képzésben, utódnevelésben, egészségügyi ellátásban, helyi és központi igazgatásban dolgoznak. Nem is szólva most a társadalom periferiájára szoruló öregekről, elhagyatottakról vagy arról a társadalmi osztályról, amelyről Szekfű minduntalan megfélemledik: a nagyüzemi vagy a mezőgazdasági munkásságról. A negyedik nemzedéken belül a radikálisok vagy szélsőjobbra (fasizmus), vagy szélbalra (kommunisták) soroltak be. A konzervatív reform – melynek Szekfű is képviselője – nem jutott döntő szerepre. (Noha történetírásunk nem tárta még fel az 1930-as évek politikájának szociális és környezetvédelmi reformtörekvéseit, eredményeit.)

1948 után az állami beavatkozásra esküvő politika drasztikusan érvényesült a sztálini modellben. Az államnak egyformán polgára mindenki, az állam gondoskodik lakásról, munkáról, a létminimumról, megszűnik a szegénység, a javak elosztásában egyenlőség uralkodik majd. A sztálinista államrendszer keretei közé szorultak eszméiben az indíték szépségét ma csak azok vitatják, akik a végre szabadjára engedett kritikát a mindenkit és mindent kisöpréssel szeretik felcserélni. Egy évszázad múlva – ha még lesz történeti érdeklődés – lehet, hogy az emberiség kommunisztikus jövőjének megálmodóit fogják bennük mint egyénben tisztelni. Végül is a történelem nem előre lejátszott mérkőzés... De az, hogy térségünkben ez a messianizmus a valóságban mit eredményezett az egyéni szabadságjogok megsértése terén, nem válik dicséretére e kornak. És az 1960–1980 közötti időszak sem tudta feloldani az egyéni vállalkozás szabadsága és az állami beavatkozás évszázados ellentmondásait. Megtartotta a sztálinista államrendszer kereteit, melyben külön kiépített szociálpolitika nem létezett, mivel – úgymond – az állam egésze az elosztás igazságossága felett őrködött. Viszont, ha adminisztratív korlátok között is, de engedte a kisvállalkozást, hogy az életet elviselhetővé tegye. Nem figyelt fel arra, hogy mindez néhány év alatt egy korábban nem ismert mértékű szegényedést hívott létre a kis fix fizetésű, a nagycsaládosok és a nyugdíjasok körében. Amit a megváltásnak megígért inflációs politika még csak fokozott. Ugyanígy nem figyelt arra, hogy míg a magánszektorban, ha provinciálisan is, holt tőkébe fektetve nyereségét, de meggazdagodott egy réteg, kinek az államrenddel nem kell azonosulnia, addig az állami alkalmazottak (és az állami üzemek munkásai) között egy relatív elszegényedés indult meg. És az utóbbi évek főkönyvelői pénzpoltikája is csak a gazdagok elszegényítésére talált eszközöket.

A mai, az immár hetedik nemzedéket már csak egy-két évtized választja el a nyugdíjtól (ha ugyan ezt egyáltalán megéri). Lassan el kell tartania szüleit, idősebb rokonait, kiegészítve azok létminimumra szorult nyugdíját, s közben gyermekeit is neki kell lakáshoz juttatnia. Az állami politikában a szociális gondoskodás elve sem az alkalmazotti osztályokról, sem az idősebbek, sem a fiatalokkal szemben nem érvényesül. A legfiatalabbak máris szemrehányják, milyen jövőt kínálunk mi az ő számukra, a nyugdíj előtt állók kiábrándultan aggódnak a következő évek miatt, a már nyugdíjas ötödik generáció pedig hol röstelkedve, hol lemondóan dohogva emlegeti 1948 utáni szép elveit.

Asszimilációról, zsidóságról

Harmadik megjegyzés: az asszimilációról, zsidóságról. Szekfű a nemzethez tartozást az „erkölcsi” és lelki azonosulásnak mondja, tagadja az új, a polgári munkaerőpiacra bevándorló idegen etnikum gyors magyarosodásának „őszinteségét”. Mi abban, hogy ezek a bevándorló etnikumok igyekeztek az itteni munkaszervezethez hozzáigazodni nyelvben, szokásokban, „természettörténeti” törvényszerűséget és pozitív jelenséget látunk. Mint ahogy a magyarországi zsidóság történetének legszebb lapjai közé tartozik a dualizmus kori pénzforgalomban, polgári

kultúrában játszott szerepe, sőt amiről a legújabb kutatások árulkodnak: részese a szolgáltatóiparban, a mozgékonyt követelő divatszakmákban (divatcipész, üveges stb.). Ugyanígy értékeljük az osztrák–német, morva–cseh iparosság magyarországi szerepét. A Szekfű által leírt jelenség valós, igaz: a századelő nemzedéke, ha magyarul beszélt is, szokásrendszerében, életvitelében sokat megtartott évszázados német, szláv vagy éppen zsidó „sajátosságaiból”. (Hiszen mik a „nemzeti sajátosságok”, ha nem az évezredek együttélés során rögzült szokásrendek?) Csakhogy amit Szekfű negatívnak tart, azt mi pozitívnak, a modern Magyarország kialakulásával járó folyamatnak. Mint ahogy szerintünk valóban tudományos kérdés, vajon a forradalmakban, mindenekelőtt a Tanácsköztársaságban, de a magyarországi munkásmozgalom egészében milyen szerepet játszott az, hogy a hazai ipari munkásság jelentős része frissen asszimilált (vagy éppen asszimilálatlan) etnikai elemekből állt össze. S hogy sokáig kizárólag a német–osztrák mozgalom szolgált mintájául? De egyáltalán: lehet-e az asszimilációt, mint azt Szekfű teszi, de teszi a hazai és nemzetközi történeti irodalom is, egyirányú folyamatnak tekinteni: a kisebbségek hozzáidomulását a többségi etnikumhoz? Jelen esetben a magyarsághoz. Nem sokkal inkább arról van szó, hogy az asszimiláció: kölcsönösség? Amikor a találkozó etnikumok egymásnak kölcsönöznek – Szekfű szavaival – „erkölcsöket”. Amikor a magyarság legalább annyi „zsidós”, „svábos”, „szerbes” etc. szokást olvaszt magába, mint a volt kisebbségek magyarosakat. Az asszimilációban mindkét fél alakul és alakít. S ebből alakulnak az immáron új „nemzeti jellemvonások”.

Külön kutatásra váró téma a magyarországi zsidóság története. És fel kell figyelni arra, hogy mennyire mást jelentett e témáról írni, azzal foglalkozni „Auschwitz előtt” és „Auschwitz után”. Szekfű, akinek a felesége zsidó volt, és a faszizmus idején többször is hitet tett a hazai zsidóság mellett, 1920-ban a keresztény középosztály antiszemitizmusának megfogalmazója. Ez a középosztály a zsidóverésektől, az üldözésektől távol áll, sőt elítéli azt, ugyanakkor zsidóellenes állami intézkedéseket követel. Szekfű még 1934-ben is azt gondolja, hogy leginkább a zsidóságon múlik az antiszemitizmus elkerülése. Szekfű ebben alapvetően tévedett, erről ma már minden kézikönyvből meggyőződhet az olvasó. A középosztálybeli antiszemitizmus, ha alapvetően különbözött is a faszizmus antiszemitizmusától, és ha ez a réteg undorodva fordult is el a fasisztáktól, vagy éppen szembehelyezkedett velük, gondolatmenetével a talajt készítette elő a faszizmus idején tomboló, népiertésba torkolló antiszemitizmusnak.

A *Három nemzedék*, mint történelmi termék, az 1920., illetve 1934. év Magyarországa szellemi életének egyik ránc maradt darabja. Mint ilyen, élesen exponálja a kutatásra váró kérdést: vajon a forradalmak bukása, a történeti Magyarország szétesése miért akasztotta meg az asszimilációs folyamatot a Kárpát-medencében? Hogyan keltette fel az állam összeomlása, az állami tisztviselő elszegényedése, teljes létbizonytalansága az ellenérzést, az irigységet a magánszféra középosztálya ellen? Az ellen a magánszféra – a boltos, a kisáruteremelő, az orvos, a kisiparos – ellen, amelyet a legnagyobb államrendszerváltások idején is „megfizet”, eltart a társadalom. És hogyan lett forrása az állami tisztvi-

selői, „hagyományosan keresztény” középosztály társadalmi ellenérzése a szabadfoglalkozású középosztály ellen egy kirobbanó zsidóellenességnek, a két világháború közötti magyar középosztály antiszemitizmusának?

Kollektív felelősség, a „szőnyeg alá söprés”

És kutatásra váró kérdés: mi lett a hozama a második világháború utáni fejlődésnek? Az őszinte szembenézés a fasizmus fajmítoszával megkezdődött. Kikényszerítette ezt a térségben nemcsak a hitleri Németország katonai, politikai veresége, de a felébredt felelősségtudat is a zsidóság elleni embertelen megkülönböztetés, és minden képzeletet felülmúló irtása miatt. De már az 1945 utáni kezdetek is telítve voltak torzulással, éppen a térség különböző etnikumainak együttélését zavarva: a kollektív felelősség irracionális elve alapján elsősorban a „bűnösnek” ítélt németiséget és magyarságot telepítették ki évszázados lakóhelyéről. Sőt mint ismeretes, egyes szomszédainknál kezdetben a „bűnös” etnikumúakat állampolgári jogaiktól is megfosztották. Nem szólva arról, hogy a fasizmus exponálta cigánykérdéssel sem tudott mit kezdeni a háború utáni időszak.

Az 1948 utáni fejlődés e téren is mindent messianisztikusan és állami eszközökkel kívánt megoldani. Hitt abban, hogy ha egy napon kijelentjük: mindenki magyar, s mindenki egyaránt polgára a szocialista Magyarországnak, s hogy a szocializmus nem ismer etnikai, vallási alapon megkülönböztetést, akkor másnapra feledésbe merülnek az évszázados, vagy épp a tegnapi etnikai ellentétek. Az államhatalom erőszakkal visszaszorította az előítéleteket, de erőszakkal megakadályozta, hogy a valódi felelősségről a megbántottak, vagy akár a felelősségre ébredt tegnapi megbántók beszéljenek. Az állam racionálisnak látszó, szocialista eszmeiségű állampolgári tudattal kívánta helyettesíteni a kisközösségi – vallási, etnikai – tudatot. A valóságban elvette az egyénektől a társadalmi környezethez, a közösséghez kötő személyes élmény- és hagyományanyagot is.

Vajon mennyi kárt okozott a problémák „szőnyeg alá söprésével” ez a politika? Az előttünk járó nemzedékek nem értették, amikor témakereséseinkben, több mint másfél évtizeddel ezelőtt, a zsidóság, németiség és magyarság etnikai viszonyait idéző statisztikákkal álltunk elő. „Zsidózásnak”, „svábozásnak” tűnt a szemükben a polgári Magyarországon a bevándoroltak érdemeinek elemzése is. E kérdések agyonhallgatásának fő oka: a rossz emlékektől való szabadulás és a megkülönböztetés nélküli világ megteremtésének tiszta szándéka. (Hogy azután a magánélet szférájában mennyire másként beszéltek és viselkedtek ezt a tiszta elvet meghirdetőik, az ismét a következő évtizedek kutatásának témája.) Mint ahogy sokan közülük azt sem értették, hogy miért beszélünk a magyar nemesség pozitívumairól is, például közösséget szervező erejéről, közösséget megtartó képességéről. De – hogy a kérdéseket tovább sorjázzuk –: miért ne lehetne valaki jó magyarként büszke a maga felmenőire, ha azok becsületes mindennapi munkájukkal alkotói voltak a térség kultúrájának, akár vezető osztálybeli nemesekként, akár mint parasztok, munkások, középosztálybeliek? S miért ne lehetnének büszkék felmenőik etnikumára, legyen

az magyar, szláv, román, zsidó vagy német? Hiszen a térségben a modern életkereketeket egy ilyen soketnikumú társadalom izzadta ki magából.

Most, hogy alapjaiban recseg a sztálini államépítkezés, felszakadnak az erőszakkal visszaszorított, de őszintén soha nem elemzett közgondolkodásbéli reflexek. Nemcsak az előremutatók, de a visszahúzó is. Az egyéneknek maguknak kell tisztázniuk a maguk helyzetét a közösségben, etnikai-nemzeti hovatartozás tekintetében is. A hetedik nemzedék néha úgy érzi, valahol az 1948 előtti állapotoknál tartunk. Sokban talán igaza van. De hátralévő aktív éveiben a legnagyobb hibát követné el, ha a sztálini államrendszer működésképtelenségét, gyenge hozamát látva az etnikai-nemzeti ellentétek feloldásában az előtte járt nemzedékek tiszta elveit is megtagadná.

Trianonról, revízióról, kisebbségi jogokról

Negyedik megjegyzés: Trianonról. Szekfü második – 1934-ben írott könyve jól mutatja a negyedik nemzedék felfogását: a hitet, hogy a történeti Magyarország valamilyen formában hamarosan visszaáll. Trianon „igazságtalansága” mind a „jobb”, mind a „bal” politikában elfogadott volt. A terület-visszacsatolások 1938–1941 között – amikor a két nagyhatalom, Németország és a Szovjetunió területrevízióihoz a kis Magyarország is felzárkózott – nem hoztak megoldást. Nem mértük fel elég pontosan, hogy vajon mit kínált volna a visszakapott területeken egy Horthy-Magyarország. A háború és a rövid néhány év nem engedte a próbát: vajon a királyi Románia és Jugoszlávia kisebbségi politikájánál türelmesebb lett volna-e a magyarországi? Elérte volna-e azt a „nemzetiségi létminimumot”, amit az első köztársaság Csehszlovákiájában a magyarság megkapott? S amelynek mai meglétéről szomszédainknál csak kivételképpen beszélhetünk? E történeti alternatíva kutatói szakkérdés. Kevésbé csak szakkérdés viszont, hogy a háborúban a győztes oldalon állók 1945-ben érvényesítették a maguk területrevíziós szempontjaikat. S hogy a térségben az 1948 utáni, Moszkvából egységesre vezényelt politikai rendszerek lényegében a trianoni állapotokat rögzítették.

Az 1948 utáni politikai rendszer, ugyanúgy, ahogy minden etnikai-vallási előítéletet, visszaszorított minden ellenségeskedést az államok között is. Ugyanakkor azzal, hogy az etnikai közösségek nem kaptak helyet e politika forradalmi jövőképében, ki is szolgáltatta a „nemzeti államoknak” a kisebbségeket. Úgy gondolta, hogy azok az intézmények feleslegesek a térségben, amelyek 1920–1938 között a kisebbségek kollektív jogait védték. Az államok vezetői Moszkvában tanult módon ölelgették, csókolgatták egymást, mint szocialista testvéreket, tették a dörgedelmes nyilatkozatokat szocialista internacionalizmusról, közben azonban magyarok, németek, szlovákok, románok, szerbek a szomszéd államban rekedt kisebbségi kultúrája mállott szét.

A politikai rendszer tarthatatlansága az 1970-es években lett mind nyilvánvalóbb. Noha történeti összefoglalókban Trianon ekkor még alig kap tárgyalást,

és a szintézisek gondolat- és fogalomanyagát továbbra is az elvont „internacionalizmus” határozza meg, de egyesek már figyelmeztetnek arra, hogy a szomszédos országokban erősödik a magyarellenesség. Mind többen követeljük, hogy az állam vezetői figyeljenek arra: az 1970-es években a szomszédos államokban a kisebbségek sorsa rosszabb, mint volt a trianoni időszakban. Egyáltalán, nehéz volt az 1948 után vezető pozícióba került politikusi garnitúra gondolkodásával elfogadtatni: a nemzeti kérdés nem azonos a nacionalizmus elleni harccal, ez utóbbi csak részkérdése az előzőnek; s hogy a térségben nemcsak a magyar nacionalizmus volt és van jelen, hanem nacionalizmusokról kell beszélnünk; a politikai és szakmai vezetőknek az egymással csókolózás mellett a kisebbségi kérdéstről is tárgyalniuk kell s netán tenni is valamit...

A történész meg van győződve, hogy a térség népességének az etnikai elvek érvényesülését hazudó államkeretekbe tömörítése, az 1920–1988 közötti állapot ugyanúgy nem megfelelő, mint ahogy nem bizonyult megfelelőnek a történeti Magyarország államkerete sem. Szomorúan látja, mint szántanak föl mind több, évszázados kis közlekedőutat a népek között az állami ellentétek. A történészi gondolkodás sem menekülhet meg a jelenhatásoktól. Nem hisz a hetedik generáció tagja már abban, amit Szekfű Gyula és lényegében az elmúlt évek politikusai is reméltek: bánjon a magyar állam türelmesen a hazai kisebbségekkel, akkor majd a szomszédok is jól bánnak a magyarokkal. Nekünk szomszédainktól függetlenül is, éppen saját hibáinkon okulva, emelkedett nemzeti, kisebbségi politikát kell folytatnunk. Mint ahogy nem hisz abban sem – előző nemzedékek nagy illúziója –, hogy a nagyhatalmak (Moszkva vagy Washington) képesek hosszú távon feloldani az ellentéteket. Még ha időlegesen segíteni is látszanak hol az egyik, hol a másik szemben álló félnek. Tegnap szomszédainknak, ma talán nekünk. És a történelem mércéjén illúzióknak látszik a régi elvárás: bármiféle változás a nagyhatalmi konstellációban területcsatolásokat tenne lehetővé. S ha lehetővé is válna, vajon nem ismét tévutas politika volna-e a 20. század végén?

Nemzetállam kontra munkaszervezet igénye

Az eddigi rossz megoldásoknak egy közös ismérve látszik: mindegyiknek kitalálói a nemzeti állam bővületében éltek. Akár magyar, akár 1918 után román, cseh–szlovák, délszláv nemzeti államban. S az 1948 utáni sztálini út még inkább erősítette ezt a felfogást. De ha elszakadunk a történetírásban a nemzeti elv primátusától, azonnal feltárulkozik előttünk a térség társadalmának másik arculata: az etnikai keveredés, a vándorlás, az együttélés mögött a különböző, történelmileg kialakult „szakértelmek” mozgása. A mindennapi élet, egészen a nemzeti államok 1920-ban ránk köszöntő koráig, a munkaszervezet igényei szerint vonzotta, csoportosította az itt élő népeket. Önmaguk, családjuk újjátermelése, a megélhetés, az önmagukat szakértelmükkel hasznosítani akarás vonzotta a németeket, zsidókat vagy korábban a szerbeket, románokat a térségbe. És azután a térségen belüli vándorlásait is ilyen célok mozgatták. A történetírás – a maga nemzeti szempontjaival – hajlik ezekben

csak az etnikai mozgásokat látni, s megfeleledkezni a kor embereit elsősorban hajtó önfenntartási, biológiai (antropológiai) szempontokról. A történetírás, ahogy beépült intézményeivel – mint tantárgy, mint a nemzeti közösség olvasmányait készítő szakma – a nemzeti államokba, hajlik arra, hogy a népek történetére is a maga létjogosultságát adó nemzeti értelmiség szempontjait vetítse újra és újra vissza. A Kárpát-medence történetéből – s különösen legújabb kori történetéből – mi inkább azt a következtetést vonjuk le: a kisállamiság nemcsak azért jelent csődöt mint államszerkezet, mert egy ilyen kevert etnikumú vidék nem megfelelő kerete a különböző nemzeti hagyományú népek együttélésének, hanem azért is, mert szétvágtá és egymástól természetellenesen távol tartja az egymásra utalt szakértelmeket, munkacsoportokat. Az 1948 utáni elképzelés, hogy a németiség szakértelmét a földművelésben, iparban, a zsidóságot a mozgó szférában, a szlávokét, románokét állattartásban, házi- és építőiparban, egyik évtizedről a másikra pótolni lehet – naivitásnak bizonyult. A térségben az 1920-ban szétszabdalt szabad munkaerőpiac 1948 után véglegesen „csonka” munkaszervezetekké vált. A nemzetiségi nyomorúságot, amelyet a térség 19–20. századi történetének ismérveként emlegetnek szomszédaink s mi egyaránt, betetőzte a szociális nyomorúság...

S tovább nem is folytatjuk Szekfű kérdésállításainak taglalását. Nem folytatjuk a Szekfűt annyiszor rövidlátással vádoló ötödik és hatodik nemzedék eredményeinek sorolását vagy kérdőjelezését. Szekfű és az őt utólag bírálók – jogosan, jogtalanul bírálók – könnyen ugyanazon illúzió rabjai lehetnek s lehetnek: azt hiszik, hogy a történelem azon pontján, hol ők állnak, a történelem lezárul. S hogy e végpontról büszkén tekinthet vissza az utólag mindig többet tudó szakember, a történész. S büszkén bírálhatja elődeit, a jelen bajait az előtte járó nemzedékek hibáiból vezetve le...

Hanyatlás: kisállamiság, sztálini rendszer

Hanyatlás? Szekfű hanyatlásnak látta az 1918 előtti fejlődést. Az 1948 utáni nemzedékek viszont hanyatlásnak mutatták be a negyedik – azaz Szekfű – nemzedékének művét, a két világháború közötti Magyarországot. Gyermekünk már úgy kérdezik bennünket: vajon nem 1948 után következett be a hanyatlás Magyarország történetében? Vajon „elkanyarodásunk” a világ fejlődési ütemétől nem éppen 1948 után következett be? S a bécsi országúton látottak, a rozzant autókon fagyasztóládát cipelő, szemtelő magyarság „nemzeti tulajdonságai” nem ennek a hanyatlásnak a megmutatkozása? Járműveik és viselkedésük vajon nem látványos és hangos kritikája-e az elmúlt 40 vagy 70 évnek? Inkább, mint megannyi tanulmány, vers, regény, film?

S gyermekeinket az sem nyugtatja meg, hogy kérdéseiken elgondolkodva elmormogjuk: ha egyszer megnyílna az út Csehszlovákiából, Lengyelországból, Romániából, netán még keletebből, ugyanilyen szomorú képet alkotnának maguknak szomszédaink saját „nemzeti tulajdonságaikról”. Legújabb kori fejlődésünk két akadályozója, a kisállamiság és a sztálini politikai rendszer őket ugyanúgy sújtotta, sújtja...

FERENC GLATZ

THE HISTORY OF THE *HÁROM NEMZEDÉK* FROM THE PERSPECTIVE
OF THE SEVENTH GENERATION

Historical public opinion in Hungary in the interwar period was most influenced by the works of Gyula Szekfű, by the concise national histories written or edited by him, and by his reflections on history. His most popular work was the historical essay entitled *Three Generations* (Hung. *Három nemzedék*), which appeared in several consecutive editions between 1920 and 1934. Its first edition surveyed Hungarian history between 1840 and 1918, while that of 1934 took the story to 1933.

The present study examines the ways in which the views of Szekfű about the development of capitalism in Hungary and the Hungarian middle classes had been formed, tries to answer the questions why he regarded the development between 1867 and 1918 as a period of decline in 1920, and why he identified the Hungarian middle classes themselves, especially the traditional Christian petty nobility and the non-assimilated Jewish middle class as the very cause of the collapse of 1918. The basic conclusion of Szekfű's national self-criticism was the necessity of a profound moral renewal. In the 1934 continuation of the book he listed the failures of the post-1918 Hungarian state: he urged for a new policy of social care lest the masses embrace the program of radicalism. Szekfű stood on the basis of modern conservatism, and rejected all new approaches in the direction of national socialism and fascism which were then being born in Europe. The author then surveys the basic theses set out in the works of Szekfű, and, while praising the ways in which he posed his questions, confronts Szekfű's theses with his own on the problems of liberalism, the Trianon Peace Treaty, assimilation, decline and on the other major questions of Hungarian history between 1867 and 1988.